

09/1

JUNI 2009
29. ÅRGANG

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 29. årgang nr. 1 2009

- 4 Det store grønne**
Lise Manniche
- 14 Ægyptiske kongenavne**
Kim Ryholt
- 26 Småt er godt – ægyptiske amuletter på Nationalmuseet**
Tine Bagh
- 34 Munken Marina. Om den hellige Marina fra Bithynien**
Annette Lerstrup
- 40 Skrivskolen i Ramesseum**
Lise Manniche
- 42 Boganmeldelse**
Mogens Jørgensen
- 44 Siden sidst**
Annette Lerstrup og Lise Manniche

OM FORFATTERNE

Tine Bagh er Carlsbergstipendiat på Glyptoteket

Mogens Jørgensen er museumsinspektør på Glyptoteket

Annette Lerstrup er cand. phil. i ægyptologi

Lise Manniche er mag. art. og PhD i ægyptologi

Kim Ryholt er lektor ved Carsten Niebuhr Institutet og centerleder på CIF

Oversvømmelsesteksten i Luxor-templet (se s. 13).
Foto LM.

ENGLISH ABSTRACTS

The great green

Lise Manniche

A new book (2008) by Claude Vandersleyen, *Le delta et la vallée du Nil. Le sens de ouadj our* (w3d wr), is a sequel and update to his earlier work (1999) on the subject, *Ouadj our w3d wr. Un autre aspect de la vallée du Nil*. CV presents and discusses the hundreds of references to 'the great green' in Egyptian texts. Being conventionally translated as 'the sea', the expression seems more accurately to refer to freshwater, i.e. the Nile, especially during the flood season. The subject has been hotly debated in the past, but refraining from including all the available evidence will not help clarify the issue. The article presents some of Vandersleyen's argumentation which deserves an audience wider than exclusively French-speaking, academic circles.

Egyptian royal names

Kim Ryholt

A royal name is a statement the significance of which is not always easy to grasp. Ryholt traces the development of the names and titles and explains why certain models were chosen and sometimes altered or imitated to suit political or religious circumstances. The Egyptians themselves of later periods often misinterpreted the sense of the names, as did the Greeks after them, either because of an exclusively oral tradition or for other reasons. This has contributed to the foggy notions of Egyptian chronology of those periods, perpetuated for centuries thereafter.

Small is beautiful - amulets in the National Museum of Copenhagen

Tine Bagh

Until 13 September 2009 the National Museum in Copenhagen presents a special exhibition of amulets from its collections, including also some items on loan from the Thorvaldsen Museum. The use and significance of amulets is described as well as the underlying theme: the preservation of life, symbolised in the exhibition by an undulating red band on the walls and a recorded heartbeat.

Marina the monk. On Saint Marina of Bithynia

Annette Lerstrup

Tales of monks of the female sex began to appear in manuscripts of the 6th and 7th centuries. The one presented here describes the unusual life of Marina from Bithynia, who after many years of monastic life was accused of fathering a child. The text is known from several fragments of parchment in Coptic dating to the 9th and 11th centuries as well as in complete versions in Syriac, Greek, Latin, Amharic, French, German and Danish. The article gives a translation and a brief discussion of the differences of the legend as it was transmitted in the various manuscripts.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Institut
Københavns Universitet
Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse
Torben Holm-Rasmussen
(formand)
Elin Rand Nielsen (næstformand)
Pia Adamsen (sekretær)
Tine Bagh
Diana Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Lise Manniche
(Papyrus-repræsentant)

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Annette Lerstrup
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen

Tryk
P.E. Offset, Varde
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med
skriftlig tilladelse fra redaktion
og forfattere.
Indlæg modtages gerne. Bort-
set fra det redaktionelle stof
dækker bladets indhold ikke
nødvendigvis redaktionens
holdninger, da Papyrus også er
åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede
Forsiden: Amuletter fra Natio-
nalmuseets særudstilling. Foto
John Lee, Nationalmuseet.
Bagsiden: *Udjat*-øjne. Foto
David Christensen.

Redaktionelt

Denne side med nogle ord fra Redaktøren er det sidste, der bliver skrevet, inden materialet bliver sendt til grafikerens. Det er blevet til en del sider i de forløbne 15 år. Redaktionelt er til for at præsentere bladets indhold, gerne med en aktuel kommentar. Vi har (endnu) ikke haft et målrettet temanummer af bladet, idet vi prøver at medtage stof både af arkæologisk og filologisk art, kommentarer til aktuelle begivenheder samt afstikkere til Ægyptens nabolande. Ofte viser det sig, at der alligevel løber en rød tråd gennem et blads artikler, som er kommet i hus ad forskellige kanaler, enten bestilt af redaktøren eller sendt uopfordret.

I dette nummer kunne man sige, at fællesnævneren er forudfattede og/eller traditionelle opfattelser, som bliver taget op til revision. Redaktørens eget bidrag om "Det store grønne" er inspireret af en bemærkning, som blev fremsat af J. R. Harris i løbet af vinteren: jeg burde se nærmere på Vandersleyens nye bog, for uanset om man var enig med ham eller ej, var den betydningsfuld. Netop i foråret holdt jeg tre foredrag på Folkeuniversitetet om emnet "Transport og rejser", og Vandersleyens tanker blev pludselig særdeles relevante. Er "Det store grønne" i de ægyptiske tekster "havet", som de fleste i årevis har antaget? Eller betegner det Nilens ferskvand? Det har vidtrækkende konsekvenser for vores opfattelse af ægypternes verdensbillede. Det er en særdeles kontroversiel diskussion, som jeg præsenterer, bevidst uden at tage endelig stilling dertil.

Kim Ryholt er en travl mand. Vi havde talt om et andet emne, som han alligevel ikke havde tid til at fordybe sig i, men en dag krydsedes vore veje på gangen på 5. sal på CNI, hvor vi begge har kontor, og talen faldt på ægyptiske kongenavne. Kim fortalte så levende om den ganske komplicerede tradition om deres gengivelse i moderne tid, at jeg straks øjnede en mulighed for at delagtiggøre *Papyrus'* læsere i hans tanker. I den 11. time forelå hans interessante bidrag om kongenavnenes udformning og betydning og om, hvordan de er blevet misforstået både af ægypterne selv og af grækerne.

Nationalmuseet har i år en særudstilling om amuletter. Det er bittesmå objekter, og hvordan kan man sætte dem ind i en meningsfuld sammenhæng, som også er visuelt attraktiv? Det gjorde Anne Haslund Hansen med hjælp fra David Christensen i udstillingen, der kører til september. Tine Bagh anmelder den og kæder den sammen med den store betydning af disse små genstande af forskellig form, farve og materiale. Her er det ikke "Big is beautiful", men det modsatte: "Small is beautiful".

Annette Lerstrup har tidligere oversat koptiske helgenlegender til *Papyrus*. Denne gang drejer det sig om en af de mere usædvanlige. Hvem siger at en beboer i et munkekloster skal være af hankøn? Legenden om den hellige Marina beviser det modsatte. Hun kom som barn, under foregivende af at være en dreng, med sin far i kloster, for det var det sikreste sted for hende. Da hun blev voksen, kom en kvinde i byen i uheldige omstændigheder, og Marina blev anklaget for at være den skyldige! Da umuligheden heraf blev opklaret ved hendes død mange år senere, bidrog det til hendes posthume, ophøjede status. En interessant fodnote er, at en af de bevarede versioner af historien findes på middelalderdansk.

Endelig har Redaktøren en kort præsentation af et interessant, nyligt fund i Ramesseum-templet: franske arkæologer har lokaliseret templets skrifverskole. Vi kender til mange eksempler på "Livets Hus" fra teksterne, men her har vi for første gang de fysiske rester af et af dem. Og det er jo på grund af alle disse skrivere, at vi er så usædvanligt godt underrettede om, hvordan de gamle ægyptere tænkte.

LM

En nyudkommet bog af den belgiske ægyptolog Claude Vandersleyen gør op med den for længst etablerede tanke, at ægypterne var så bevidste om og bekendte med områder udenfor Nildalen, at det blev en fast del af deres opfattelse af universet omkring dem og derfor hyppigt omtales i deres tekster. Hans bog *Le delta et la vallée du Nil. Le sens de ouadj our* (wǝd wr) (Deltaet og Nildalen. Betydningen af wadj wer) følger op på forfatterens første værk om emnet fra 1999: *Ouadj our wǝd wr. Un autre aspect de la vallée du Nil*. (Wadj wer. Et andet aspekt af Nildalen). Hans udgangspunkt er en undersøgelse og revision af samtlige forekomster¹ af ordet wadj wer, direkte oversat “det store grønne”,² som generationer af ægyptologer har fortolket som en betegnelse for “havet”.³

Deltaets topografi og beboere

Vandersleyen har i hele sin ægyptologiske karriere interesseret sig for Ægyptens topografi. Vi kender Øvreægypten som den lange, smalle klippedal, der deles lodret på midten af Nilen. Nedreægypten var derimod et komplekst økosystem, der udgjorde betydeligt mere end et fladt, geometrisk delta. Bygningen af de to Aswan-dæmninger og andre kunstige forhindringer i den sidste del af flodens løb har i bogstaveligste forstand forplumret især det landskab, der oprindeligt udgjorde denne nordlige del af landet (nord for det moderne Cairo). I oldtiden delte floden sig i langt flere arme end nu, og flodens

løb ændrede sig hele tiden. Dette har været en af årsagerne til, at hele byer måtte opgives og flyttes, som det blev tilfældet med Avaris, der blev opgivet, da vandvejen forsvandt fra byens nærhed. I stedet anlagde Ramesses II sin by Piramesse et stykke længere mod nord. Denne by blev også forladt, men alt det flytbare blev i 21. dynasti taget med til en tredje ny by, Tanis, øst herfor, hvor den stadig findes på et stort område, der nu, efter at flodens arme i nyere tid er blevet reduceret til to, ligger fjernt fra en vandvej.

I oldtiden var der i deltaet sumpområder, der på grund af skiftende vandstand i årets løb og uforudsigelige oversvømmelser år efter år stadig ændrede udseende. Sandbanker kom og gik, men enkelte var permanente nok til, at der trods alt kunne opstå samfund, der kendes både fra arkæologiske levn og fra litterære kilder, i alt en snes større, vigtige lokaliteter i deltaet. Men i yderområderne, især i midten og mod vest, boede der folk, der havde tilpasset sig de skiftende forhold [fig. 1]. To sengeræske forfattere fra det 3. årh. e.Kr. giver i en skønlitterær sammenhæng en god beskrivelse af området (Vandersleyen s.84):

Det Lise Manniche store grønne

Hele denne region kaldes af ægypterne for "hyrder-nes land" (*boukolia*). Det er en naturlig sænkning, der modtager en del af Nilens oversvømmelse og forvandler sig til en sø af betragtelig dybde i midten, men som i kanterne ender med at blive en sumpet slette... Det er der, alle Ægyptens røvere har deres by. En har på en stump land (hvis den kommer lidt op over vandet) anbragt en hytte, en anden bor på en båd, som på samme tid tjener ham som transport og bolig. Det er på de både, at deres kvinder spinder uld, og på bådene at de føder. (Heliodorus, *Ethiopica: Theagenes og Charicleia*)

Rundt om de områder, der således bebos af røvere, er der altid meget stillestående vand; når al jorden er dækket af floden, danner der sig søer som, selv når Nilen trækker sig tilbage, ikke desto mindre bliver liggende og holder vand sammen med det dynd, som er dannet af det. Og røvere krydser disse søer til fods, eller i båd, men de kan kun navigere på dem med både, der rummer en enkelt person, for enhver båd, der er ukendt med området, sejler fast i mudderet. Deres både er små og lette, og blot en smule vand er nok til dem. Hvis der til sidst slet ikke er noget vand tilbage, tager bådsmændene deres båd på ryggen og bærer den af sted, til de finder vand igen. (Achilles Tatius, *Leucippe og Clitophon*)

I de ægyptiske tekster findes der omtale af folk, der kunne svare til disse beskrivelser. De går under betegnelsen *hau nebut* [fig. 2]. To ægyptologer var uafhængigt af hinanden kommet til denne konklusion: Alessandra Nibbi i 1975 og Lucien Basch i 1976. Ordet *nebut* skrives med en rund, flettet kurv (𓆎).⁴ *Hau* er et adjektiv, der betyder "de der er omkring". Det erstattes i denne sammenhæng undertiden af ordet *imyu*, "de der er i". Det drejer sig således om nogle folk, der er "omkring" eller evt. "i" deres kurve (ordet får dermed i realiteten betydning af "bosteder"). Basch påviste gennem både tekster og arkæologiske og etnografiske fund, at disse kurve, tætnet med en substans, der uden tvivl indeholdt en harpiks,⁵ blev anvendt til sejlads af primitive folk i sumpområder, der var ufremkommelige for andre fartøjer. Nibbi havde gennem et studium af geografiske tekster ligeledes konkluderet, at *hau nebut* var en betegnelse for en gruppe mennesker i deltaet, nærmere bestemt nær det sted i det nordvestlige delta, hvor Alexandria senere blev bygget på fast grund. For at citere den første henvisning til den nye by på den såkaldte satrap-stele fra 311 f.Kr.: "Han (dvs den kommende Ptolemaios I) slog sig ned ved bredden af *wadj wer* tilhørende *hau nebut*." At generationer af ægyptologer har fortolket *hau nebut* som værende beboerne på øerne i Det Ægæiske Hav har sit udgangspunkt i fortolkningen af *wadj wer* som "havet" og udtrykket "øerne i midten af *wadj wer*" med varianten "*hau nebuts*

Fig. 1 En repræsentant for "sumpområderne" (*pehu*) bringer varer "i mange poser" til Ramesses II. Jf. Vandersleyen 2008 s.63-5 om *pehu*. Østvæggen i kongens gård i Luxor-templet. Foto LM.

Fig. 2 Tekst i Ramesses II's tempel i Abydos. Den vandrette linie hieroglyffer omtaler i begyndelsen (t.v.) "alle lande, alle *khasut*, *hau nebut* og sumpråderne (*pehu*).. og din Majestæts rebeller til mørkets grænser..." Nedenunder ses bagbundne fremmede fra nord, ens afbildet som "asiater" og bundet med papyrus, et symbol for nord. Foto Kurt Hellemose.

øer” som de Ægæiske Øer. Ægypternes kendskab til konceptet “ø” var relateret til det, de kendte, nemlig en sandbanke i Nilen, der på grund af vandstrømmens dynamik var en langstrakt flade med to sider som præcist gengivet i hieroglyffen .⁶

Denne misforståelse omkring betydningen af *wadj wer* har haft en sand dominoeffekt i nutidens opfattelse af ægypternes bevidsthed om og klassificering af fremmede folk og af ægypternes “verdensherredømme”. Ramesses IIIs “søslag” og Tuthmosis IIIs underforståede brug af skibe til at transportere sig på “togter i Naharina” er blot to af de “historiske begivenheder”, som det ville være intet mindre end kætterisk at drage i tvivl.

Uden for de permanente byer har deltaet været beboet af autonome befolkningsgrupper, der ikke var en del af det etablerede, ægyptiske samfund, og som på samme måde som andre fremmede kunne blive genstand for faraos raseri. *Hau nebut* står øverst på listen over “de ni buer”, de traditionelle fremmede, udspecificeret siden Amenhotpe IIIs tid, som ægypterne til stadighed bekæmpede. *Rekhyt* er navnet på en anden gruppe, et ord, som i flere menneskealdre er blevet taget som en social klassificering, “pøblen” eller lignende. Atter andre havde slået sig ned på eller omkring rester af gamle byhøje.

Amelia Edwards foretog i 1873 sin berømte rejse til Ægypten, og hun gav senere en beskrivelse af deltaet, som afviger betragteligt fra det indtryk, man ville have fået i 1900-tallet, for slet ikke at tale om idag, hvor landskabet er yderligere transformeret ved hjælp af overrisling.⁷

Jeg kan ikke finde noget, der ligner (højene i deltaet) mere end en myretue. Disse enorme myretuer er spredt over hele landets overflade, men tættest i deltaet. Det er det første, der pirrer den rejsendes nysgerrighed, når han vender Alexandria ryggen og ansigtet mod Cairo. Han ser ud af togvinduet, og der på lang afstand, omkring en mil midt inde i bomuldsmarkerne, ser han en høj, uregelmæssig, brun gravhøj, 50-60 fod høj, helt uden bevoksning, som ser ud til at dække 15-20 acres.⁸ Dette mærkelige syn er knap passeret, før end to-tre andre, nogle mindre, andre større, kommer til syne, og så fremdeles hele vejen til Cairo... Når han fortsætter sin rejse og bedre kender området, vil han opdage, at disse høje ikke findes i snesevis, men hundredvis. Så talrige er de, at mangt et distrikt i deltaet, hvis man udførte det i relief, kunne antages for et tredimensionelt kort over et eller andet vulkansk område ligesom Puy de Dôme-området i Auvergne. Nogle høje er meget udstrakte... andre er så små, at de næppe kan repræsentere andet end landsbyer eller befæstede vagtposter.

Det var disse høje, der inspirerede Amelia Edwards til at stifte Egypt Exploration Fund i 1883. Der er tale om spor af længere tids beboelse, men i et terræn som deltaet er de første huse naturligt blevet bygget på land, der allerede lå hævet over sumpene. Ordet *khasut* oversættes oftest som “fremmedlande” og er særligt kendt i forbindelse med “herkerne over fremmedlandene”, *heka khasut*, på græsk hyksos, betegnelsen for de konger, der regerede en del af Ægypten i 2. Mellemtid. Ordet *khasut* betegner imidlertid snarere en klynge høje som de her beskrevne, ikke egentlige bjerge, idet de primært består af sand og er ganske forskellige fra det opdyrkede, alluviale land, på ægyptisk *ta* . *Khasut* findes på ægyptisk grund, men ifølge sagens natur har de fremmede lande, der lå umiddelbart udenfor Ægyptens grænser, i vid udstrækning været en fortsættelse af det ægyptiske sandlandskab og har derfor bibeholdt den samme betegnelse. I Ægypten går sandet undertiden helt ned til floden,

og dermed kan *khasut* også befinde sig nær “det store grønne”. De to udtryk forekommer side om side. Tuthmosis III's general Djehuti, som modtog et prægtigt guldbæger fra sin konge, havde for eksempel titlen “kongens fortrolige angående alle *khasut* og øerne, der er midt i ‘det store grønne’.” På grundlag af de talrige i bogen fremlagte tekster og argumenter fra forskelligt hold står man tilbage med en tydelig fornemmelse af, at *khasut* og “det store grønne” primært udgør et større, sammenhængende område i den nordligste del af Ægypten, og at beboerne der er *hau nebut*, *rekhyt* og “folk fra *khasut*”. Vi er primært indenfor Ægyptens geografiske grænser!

Ægypterne og havet

Med deres store erfaring som søfarere var grækerne i stand til objektivt at vurdere ægypternes forhold til det våde element. De havde bemærket, at ægypterne ikke havde en havgud;⁹ at Oceanos blev opfattet som det græske modstykke til en *Nilgud*; og de rapporterede, at Ægypten mod nord lå lige ud til havet, var næsten uden havne og kun var vanskeligt tilgængeligt fra den side – den eneste havn mellem Paraitonion i Libyen (vore dages Mersa Matruh) og Joppa i Syrien var Alexandria.¹⁰ “De første konger i Ægypten, som var tilfredse med det, de havde, og som ikke ønskede nogen import udefra og var blevet advaret mod alle søfarende, især grækerne... satte en vagtpost på dette sted (dvs nær det sted hvor Alexandria senere kom til at ligge) med den opgave at drive alle dem tilbage, der søgte at nærme sig.”¹¹ Havet var simpelthen uden for den ægyptiske verden, på den anden side af dens grænser, ikke en del af den, men et fremmedlegeme, der på én gang var fordærvet og usundt. Ægypterne hadede således havet, som for dem rangerede på linie med Typhon (=Seth).¹²

“Det store grønne” var derimod knyttet til en række af de eksisterende ægyptiske guder. Den ægyptiske nigudekreds har slået sig ned på “øen i

midten” (af det), hvortil Isis bliver færget over, og Horus og Seth udkæmper en af deres udholdenhedsprøver i “det store grønne”, efter at have forvandlet sig til *flodheste*.¹³ “Det store grønne” blev endda sidestillet med Nun, urkilden, og det var selve det fluidum, som Osiris bestod af, og som hvert år i oversvømmelsen befrugtede Isis i form af det sorte dynd. Her som i mange andre sammenhæng anvendte ægypterne seksuelle metaforer for at indkredse eksistentielle begreber. “Det store grønne” er det kostbare ferskvand, der forbliver inden for Ægyptens grænser og forårsager vækst og trivsel, ja det *er* selve væksten og den jord og det vand, den gror i. Hvad der sker med det, der måtte løbe ud over landets nordlige kyst og blande sig med det ubrugelige, salte vand, var almindeligvis uinteressant.¹⁴ Der gror træer i det “store grønne”, og det er her, at der lever krokodiller – og flodheste. Disse findes hverken i Middelhavet eller Rødehavet. Krokodilleguden Sobek bor i “det store grønne” og får floden til at svulme op. Helt tilbage i 5. dynastis soltempler repræsenterer androgyne “Nilguder” også “det store grønne”, Nilens overflod, og teksterne siger udtrykkeligt, at Nilen bringer guddommeligt, frisk vand til “det store grønne”. Konceptet udbygges og forklares i forbavsende omfang helt ned i romertidens tempeludsmykning. “Det store grønne” er dog også et farligt sted. I Pyramide-teksterne kastes fjendernes rester i det. Det er der, Isis føder Horus, skjuler ham for Seth, til han vokser sig stor og stærk, og beskytter ham mod slanger og skorpioner.

Ligesom *khasut* kan “det store grønne” på den ene side betegne et større område, eventuelt også uden for det egentlige Ægyptens grænser, og på den anden side et mere præcist defineret sted, lokaliseret i deltaet. Begge ord er navneord, og ikke stednavne. Sådan som tekstmaterialet præsenterer sig, betyder *khasut* som ovenfor nævnt ikke udelukkende “fremmedlande”, og “det store grønne” betyder ikke

“hav” (forstået som salt vand). Dette rækker ved en lang række af vore traditionelle forestillinger om ægypternes verdensbillede.

Ramesses III's "søslag"

I modsætning til mange andre omtaler af deltaregionen og dens beboere har vi i Ramesses III's tilfælde en tekst, der beretter om en reel, historisk begivenhed: hans berømte slag udkæmpet til vands, beskrevet i to længere tekster og afbildet i stort format på nordvæggen af hans dødetempel, Medinet Habu.¹⁵ Det er i hans regeringsår 5, at situationen bliver kritisk med libyerne, der kom ind via det vestlige delta: “Der var krigere på jorden, andre i ‘det store grønne’; de, der kom på jorden, blev slået ned og dræbt. Amon-Ra var i hælene på dem og tilintetgjorde dem; de, der kom ind i ‘de store kanaler’ (*ra haut*)¹⁶, var som fugle fanget i nettet, forvandlet til ofre” (dok. 223). En konfrontation med nye fjender fra samme kant bliver nødvendig i år 8. “Disse folk fra *khasut*, der kom fra deres land i øerne, der er midt i ‘det store grønne’, trængte frem mod Tameri¹⁷ med hjertet stolende på deres arme. Der blev lagt et net ud for at fange dem og indeslutte dem, der var kommet ind i ‘de store kanaler’ og var faldet i dem (???)” (dok. 225). “De kom ind ad ‘de store kanalers’ veje. Se, deres våben er spredt i ‘det store grønne’” (dok. 224).

Fig. 3 Kvinder og børn i oksekærrer under Ramesses III's slag på vandvejene i deltaet. Medinet Habu-templets nordvæg. Fra Medinet Habu I, pl. 34.

Ifølge kongen er hans sejr total: Alle beboerne i deltaområdet (sletter, vandområder og højene – med deres forskellige betegnelser) er under faraos fødder: “De, der nåede min grænse, deres sæd er ikke mere, deres hjerter, deres *ba*, er tilintetgjort for altid; de, der slog sig sammen for at konfrontere mig i ‘det store grønne’, der er ild (faraos vrede?) foran dem lige til ‘de store kanaler’...” (dok. 226).

Da det drejer sig om en illustreret beretning, har vi her en enestående mulighed for at kaste et blik på billedsiden. De kongelige kunstnere stod her overfor en helt ny opgave: at afbilde et slag, der hovedsagelig foregik til vands. Nogle af fjenderne kom dog kørende i firhulede stridsvogne, hvilket ikke er så forligneligt med et slag med “havfolk” (eller “sea peoples” som de er bedre kendt som i litteraturen) (s.133) [fig. 3]. Yderligere er der kvinder og børn iblandt. Fjenderne er karakteriseret ved deres hovedprydelse [fig. 4]. Den synes at være konstrueret af et hovedbånd, hvori er stukket enten fjer eller siv hele vejen rundt og kan minde om den, en gudinde i den anden ende af landet, Anukis, afbildes med. I kampens hede kan den sidde fast med et bånd om hagen. De er glatbarberede og bærer en kort dragt med markerede kanter eller sømme. Som våben har de lanser/sværd og runde skjolde.

Fig. 4 Tilfangede invaderende styrker med deres karakteristiske hovedprydelse. “Siges af de faldne filistrere (?): ‘Giv os åndepustet til vores næser, oh konge, Amons søn’”. Medinet Habu. Foto LM.

Der havde været problemer i området under Tuthmosis III (jf. det forømtalte Djehuty-bæger), og der vedblev at være det helt ind i ptolemæertiden. I Amarna-tiden var der tilsyneladende ikke åbne kontroverser,¹⁸ men beboerne var ikke desto mindre blandt dem, der mødte op ved kongens hof med "gaver" (*inu*, i denne sammenhæng almindeligvis oversat som "tribut"): "År 12, 2. måned i *peret*-årstiden, dag 8... Offentlig fremtræden af kongen og dronningen... for at modtage 'gaver' fra Kharu og Kush, fra vest og fra øst;¹⁹ fra alle *khasut* forenet, og øerne, der er midt 'det store grønne' – alle med 'gaver' til kongen på Akhetatons store trone for at modtage produkter fra alle *khasut* (?)" (dok. 12). Både *khasut* og øerne i midten af "det store grønne" ses også her som en del af det ægyptiske univers. Beboerne er dog ikke umiddelbart genkendelige blandt tributbringerne i gravreliefferne i Amarna. I den store Aton-hymne anerkender Akhenaton, at lokaliteterne er en del af Atons skaberværk: "Alle fjerne *khasut*, du har foranlediget at de lever ved at give dem oversvømmelse (*hapy*) fra højlandet (*heret*), så at den kommer ned til dem mellem de to klipper (*djuj*) som 'det store grønne' for at overrisle deres marker i deres landsbyer" (dok. 15). Denne passage er bedre kendt i en noget anden oversættelse, men i stedet for at fortolke det som regnvand over fremmelande, som kongen næppe har haft førstehåndskendskab til, kan ordvalget fremmane

billedet af oversvømmelsen, som den vælter sig frem mellem ørkenklipperne på hver side af Nilen, lige til den når landets nordlige ende.

Napoli-stelen

I 1765 blev der i Isis-templet i Pompeji fundet en stele med 22 linier tekst i smukt udhugne hieroglyffer [fig. 5] (dok. 245).²⁰ Fundstedet er i sig selv interessant, men det er teksten også. Den er længe blevet opfattet som en beskrivelse af et slag mellem makedonere "*hau nebut*"), ledet af Alexander den Store, og persere "*setjet*"). "Det store grønne" forekommer i teksten som en lokalitet, som stelens hovedperson skal igennem for at komme hjem til Ægypten, nærmere bestemt til Herakleopolis, efter slaget. I lyset af de senere års udforskning af tekstens nøgleord byder der sig nu en anden fortolkning. Der forekommer ikke noget kongenavn på stelen. Heinrich Brugsch var den første, der i 1877 foreslog, at der kunne være tale om Alexander, og det var så blot et spørgsmål om at vælge et af hans slag som stelens emne. I sin første bog foreslog Vandersleyen slaget ved Issos i 333 f.Kr., men han anser

Fig. 5 Stelen i det arkæologiske museum i Napoli. Foto Kurt Helle-mose.

det nu for mere sandsynligt, at det drejer sig om et slag ved Gaza i 312 mellem den besejrede Demetrius Poliorketes og den kommende Ptolemaios I, hvorfra vores hovedperson slap levende væk via “det store grønne” takket være en drøm, hvor hans hjemlige gud, Harsaphes, vejledte ham. Med hans egne ord: “Jeg drog alene gennem *khasut*; jeg krydsede (i båd) ‘det store grønne’ uden at blive bange, for jeg vidste, at jeg ikke havde brudt dine ord; jeg nåede Nenninesu (Herakleopolis), uden at et hår var krummet på (egtl. ‘fjernet fra’) mit hovede.”

Punt og “det store grønne”²¹

Når der overhovedet er en antydning af geografisk lokalisering, er “det store grønne” i de overleverede tekster oftest, men ikke udelukkende, noget der hører den nordlige del af det ægyptiske univers til. “Lige til grænserne af ‘det store grønne’” er et udtryk, der betegner det nordligste punkt, men vi er stadig på fast grund, ikke ude i Middelhavet. Fra det sted i Mellemægypten, milevidt fra noget hav, hvor Akhenaton beskuer sit univers, fornemmer han også tilstedeværelsen af ‘det store grønne’: “Bådene sejler op og ned ad floden, alle veje er åbne, fordi du (Aton) viser dig..., fiskene i floden springer op for dit åsyn, dine stråler går til bunden af ‘det store grønne’” (dok. 14).

Der hvor floden og oversvømmelsen hvert år kommer fra, mod syd, er der naturligvis også et “store grønne”. Da Hatshepsuts ekspedition tog af sted fra Theben til Punt, “sejlede man på ‘det store grønne’ og kom godt afsted mod ‘Gudelandet’” (hvilket universelt anerkendes som en egn syd for Ægypten). Den præcise lokalisering af Punt er endnu uvis. Man kan med sikkerhed antage, at det var et sted, hvor de relevante råvarer fandtes, nemlig primært de træer, der giver den harpiks, som vi omtaler som røgelse og myrrha. At disse produkter ikke blot kom i transit til Punt og derfra videre til Ægypten, fremgår tydeligt af Hatshepsuts ekspedition, der simpelthen gravede træerne op med rod [fig. 6]. Ad den vej kan man fastslå, at de foreliggende muligheder (de områder, hvor *Boswellia* spp. og *Commiphora* spp. rent faktisk kan gro) i princippet drejer sig om Eritrea med den sydøstlige del af Sudan, Somalia samt, teoretisk, den sydlige del af den arabiske halvø (det nuværende Yemen og Oman). De to førstnævnte er, især i lyset af Vandersleys studier, de mest indlysende kandidater til at være Punt. I langt størstedelen af de sidste mere end 100 års litteratur tages det som givet, at Hatshepsuts ekspedition via Koptos gik gennem Wadi Hamamat til Rødehavet, hvor skibene blev bygget/samlet, hvorpå man satte kursen mod syd og, efter

Fig. 6 Vandstribes med Rødehavsfisk i Deir el-Bahari. “Kryds med os, I røgelsestræer, der er i Gudens Land, til Amons tempel. Der er et sted til jer der, så at I kan få Maatkaras navn (Hatshepsuts) til at blomstre i hans (Amons) have på begge sider af tempellet...” Foto LM.

endt gerning, drog samme vej hjem igen. Efter denne model er man gået i land på kysten af enten Eritrea eller Somalia, og der lå så Punt. Skibsladningen rummede dog også mange andre varer end harpiks og træer af decideret afrikansk oprindelse som f.eks. ibenholt (*Dalbergia melanoxylon*), elfenben, bavianer og andre aber, cheetaer og guld, men disse sager kunne i princippet være nået frem til kystområderne ad karavaneveje på landjorden.

Hatshepsuts tekster oplyser, at der er et “store grønne” i Punt:²² “At berede lejren for den kongelige gesandt og hans hær på Punts røgelsterrasser (*ḥtiw ntiw*), på ‘det store grønnes’ to kyster for at modtage stormændene fra dette land” (dok. 59). “Fyrsten af Punt ankommer med sine ‘gaver’ til de to sider (*gsuy*) af ‘det store grønne’ foran den kongelige gesandt” (dok. 60). Udtrykket “de to sider” kan ikke lade nogen tvivl tilbage om, at vandet her er en flod. Ruten til Punt fra Theben beskrives således: “Bagbord: man sejler mod syd i ‘det store grønne’; at komme godt af sted til ‘Gudelandet’; at gå i land i fred i landet Punt” (dok. 61). Ved ankomsten til Punt bliver ægypterne udspurgt om hvilken rute, de har taget: “Hvordan er I kommet her til dette land, som folk hidtil ikke kendte? Er I kommet ned fra højlandsvejen (*w3wt ḥrt*)? (eller) er I

kommet (*skd*) til vands, til lands?” (*Urk.* IV, 324, 10-11).²³ Det er en forespørgsel, der tydeligvis angår den strækning, der ligger nærmest ankomststedet, og den antyder, at folkene i Punt var vant til at modtage besøgende fra flere retninger. En rejse til lands illustreres imidlertid ikke i de billeder, som teksterne ledsager i Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahari. Transport gennem ørkenen afbildes heller ikke i nogen af de privatgrave, der også omtaler og afbilder ekspeditioner til Punt. Billederne giver indtryk af, at denne rejse blev foretaget *uden afbrydelse* med skib. Den del af Punt, som ægypterne kom i kontakt med, var således et område langt inde i landet (set fra Rødehavet), nær flodvejen, hvor træerne groede på de skråninger (og utvivlsomt i baglandet), der lå på begge sider af floden. Fyrsten får bragt sine “gaver” ned til begge sider af floden, og disse kunne komme mange dagsrejser væk fra det indre af landet, ligeså vel som de nødvendigvis skulle have været transporteret til Rødehavet.

Det var Rolf Herzog, der i 1968 var den første til at foreslå, at ruten til Punt gik sydpå ad Nilen, og at Punt kunne lokaliseres i de store sumpområder.²⁴ Hans tanker fandt ikke megen genklang. Tre af de mest iøjnefaldende indvendinger mod at placere ægypternes vej til Punt som værende langs Nilen og

Fig. 7 Boliger i Punt. Huset til højre viser fletmønster i konstruktionen. Foto LM.

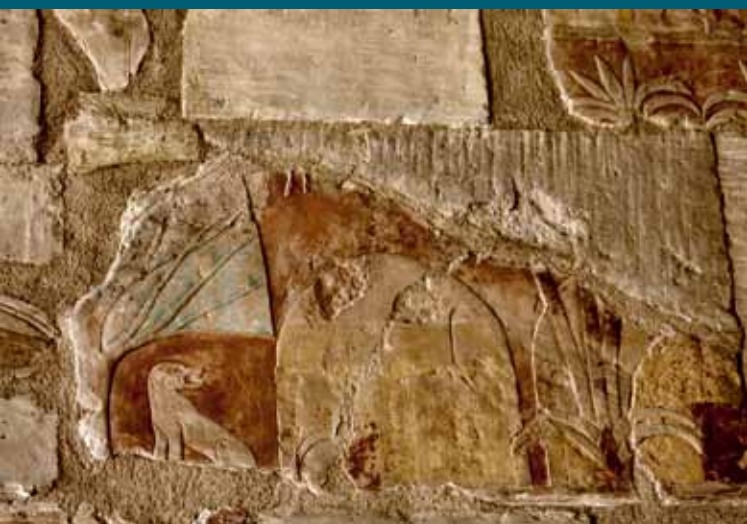

Fig. 8 Osorkon III's indskrift i Luxor-templet. Foto LM.

ikke ad Rødehavet behandles i Vandersleyens første bog om “det store grønne”.²⁵ Et af hovedargumenterne for i det hele taget at inddrage Rødehavet i diskussionen var tilstedeværelse af fisk fra Rødehavet i Hatshepsuts relieffer [fig. 6]. Et nærmere studium af disse fisk afslører imidlertid, at en del af dem rent faktisk er ferskvandsfisk, samt at den måde, de er afbildet på, sammenlignet med andre motiver med fisk, snarere tyder på en “akademisk” gengivelse end en realistisk. Det foreslås, at ægypterne under deres ophold i Punt kunne have foretaget en eksursion til kysten. (Man kunne her foretage en relevant sammenligning med Tuthmosis III's afbildninger af planter i den “botaniske have”, hvoraf en del ikke er så eksotiske, som teksten antyder.) Det er påfaldende, at kun ganske få blandt de mange klippeindskrifter i Wadi Hammamat nævner “det store grønne”. De, der gør, omtaler ikke noget, der specifikt peger hen imod, at der med “det store grønne” menes Rødehavet.²⁶

Det samme gør sig gældende med de steler, der blev fundet genanvendt i en romersk sammenhæng i Wadi Gawasus (dok. 136), idet omstændighederne omkring deres anvendelse på fundstedet ikke er afklaret.²⁷ Det eneste, der peger i retning af en forbindelse med Rødehavet, er deres placering, hvilket uden støtte fra teksterne selv ifølge Vandersleyen er utilstrækkeligt. I sidstnævnte indskrift er det Koptos ved Nilen, der er den sikre stedsbetegnelse. Begge tekstgrupper stammer fra Mellemste Rige. Dette udelukker ikke, at der også kan have været en rute til Punt, der involverede en sejlur mod syd langs Rødehavets kyster. Det er blot ikke i tekst og billeder i Ægypten, at vi skal finde beviserne, men i arkæologiske fund som for eksempel de nyeste ved Mersa Gawasis, for slet ikke at tale om hvad der en dag kan dukke op i Punt selv.²⁸ Vandersleyens konklusion (s.129) er, at “mht rejsen til Punt er sandsynligheden, at størsteparten af rejserne til denne region forgik ad Nilen.”

Fodnoter

- 1 De anvendte dokumenter har samme nummerering i de to bøger. I den nye bog gives de i hieroglyffer.
- 2 Om ordet *wadj* (“grøn”) se også Vandersleyen 2008, n.82 s.136.
- 3 Nærværende artikel bygger, hvor intet andet er nævnt, på Vandersleyens konklusioner. De problemstillinger, der diskuteres i denne artikel, er LMs personlige valg blandt mange.
- 4 Ang. disse boliger kan man drage en sammenligning med de boliger, der er afbildet i Præneste-mosaikken: se H. Whitehouse, *The Dal Pasco Copies of the Palestrina Mosaic*, 1976, s.20-1, fig. på s.56-9; P. G.P. Meyboom, *The Nile Mosaic of Palestrina*, 1995, s.30, pl.16. Sivboliger, der ligner huse, kan ses på Campana-relieffer (romerske terracottarelieffer, opkaldt efter samleren G. B. Campana fra det 19. årh.) med Nil-motiver, oftest anbragt på små øer: M. Rauch, *Bacchische Themen und Nilbilder auf Campanareliefs*, 1999, s.219f, katalog s.259-68 (disse henvisninger skyldes J.R. Harris).
- 5 J.R. Harris, som har fulgt Vandersleyens forskning med stor interesse, har med rette undret sig over, hvor disse deltafolk ville have fået deres harpiks fra. Der skulle meget til at tætte en kurv, der var stor nok til at fungere som bolig! (personlig meddelelse marts 2009).
- 6 Jf. beskrivelsen i historien om Den Skibbrudne (l.85-6): “denne ø i det store grønne hvis to sider er i vandet (*nyu*)”. I denne forbindelse kunne man også overveje det dilemma, en ægyptisk tekstforfatter ville have stået over for, når han skulle beskrive i ø i havet, som f.eks. Cypren. I Kanopus-dekretet kaldes den “øen Sbynai, der er som i midten af ‘det store grønne’”. Det interessante her er brugen af ordet “som” (*m*). Se C. Vandersleyen, ‘Le mal de mer’, i L. Gabolde (red.), *Hommages à Jean-Claude Goyon*, IFAO Bibliothèque d’Étude 143, 2008, s.397-9, især s.399.
- 7 *Pharaohs, Fellahs and Explorers*, s.6, citeret af A. Nibbi, ‘The mounds of the Nile delta’, SAK 31, 2003, s.275. Jf. Also K. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt*, 1976, s.93ff.
- 8 1 acre = 0.405 hektar.
- 9 Herodot II,43 (5. årh. f.Kr.).
- 10 Diodor I,12,5; 31,2 (1. årh. f.Kr.). Vindforholdene har været basis for en del af diskussionen omkring, hvorvidt det var ægypterne, der sejlede mod nord og stødte på Kreta, eller om det var folk nordfra, der via de hyppigere, men ikke eksklusive, nordenvinde, nåede frem til Nordafrika og derfra til Ægypten. En artikel af P. Mortensen, “På sporet af Kretas ældste stenalder”, Sfinx nr. 1, 2009, årgang 32, s. 31-33 giver et interessant perspektiv. PM har på sydkysten af Kreta fundet flintredskaber med samme forarbejdning som afrikanske paralleller fra ældre stenalder. På den ene side bringer dette Kretas historie tilbage til 2-3.000.000 f.Kr, og på den anden understreger det, at den sjældnere søndenvind også kunne have fremmet indflydelsen fra det afrikanske kontinent.
- 11 Strabo, 17,6 (1. årh. f.Kr./e.Kr.).
- 12 Plutarch, *De Iside et Osiride*, kap. 7 (1. årh. e.Kr.).
- 13 W. K. Simpson (red.), *The Literature of Ancient Egypt*, 2003, s.91ff (5,9; 8,9-10).
- 14 Det bør dog huskes, at saltvand kan trænge ind i flodmundinger. Som et resultat af den globale opvarmning er det idag en reel risiko f. eks. i Bangladesh, Burma, Maldiverne og Ægypten, hvorved der er fare for, at værdifuld landbrugsjord ødelægges. I oldtiden må dette fænomen have forekommet ved Rosette og Damiette, og ægypterne må her have registreret en reel forskel på de to vandtyper. Ordet *ym* er en mulig kandidat til et udtryk for “havet”, men det vil føre for vidt at inddrage det i diskussionen her. [Tak til J.R. Harris for udateret (nyligt) avisudklip og kommentarer].

I lyset af disse betragtninger må man revidere billederne af Punts landskab [fig. 7]. Vi skal se pælehytterne med deres måttebeklædning som rejst et sted i det “store grønne”, ved floden og i den vegetation, den føder, og ikke ved havet, hvor hverken de afbildede palmetræer eller flodheste ville høre hjemme.

En oversvømmelse i Luxor-templet

Det måske klareste eksempel på, at “det store grønne” betegner noget andet end havet, er en hieratisk indskrift i det sydvestlige hjørne af Amenhotpe III's store gård i Luxor-templet (ved siden af det sted, hvor den store gruppe statuer blev fundet i 1980'erne) [fig. 8].²⁹ I Osorkon III's regeringstid var der en oversvømmelse så usædvanlig, at det blev foreviget netop der, hvor vandet nåede op: “Nun³⁰ steg og fyldte landet fuldstændigt; det flød over de to bredder som Den Første Gang, så at landet var i dets vold som ‘det store grønne’; intet dige gjort af

menneskehånd kunne holde dets kraft tilbage, alle var som ænder [...] Det var et stort problem, og ingen mindedes at have oplevet noget lignende. Halvdelen af sanktuaret var opslugt af ‘det store grønne’”. Indbyggerne var som “svømmere i bølgerne”. Det siger sig selv, at der ikke kan være tale om havet her.

Ved at acceptere Vandersleyens hypoteser får man reduceret ægypternes førstehåndskendskab til deres geografiske univers betragteligt. Der bliver i højere grad fokus på selve Nildalen, hvor ægypternes tilstedeværelse er dokumenteret så langt sydpå som til den 5. katarakt. Problemet omkring “det store grønne” er komplekst, men “at lukke øjnene for de mest utvetydige tekster er ikke en god måde at løse det på.”³¹ Uanset hvilken holdning man har til implikationerne, bør de af Vandersleyen fremlagte argumenter tages seriøst.

15 Se især Vandersleyen 2008, s.94.

16 Vandersleyen 2008 s.99: *ra haut* betyder ikke en “munding”, men beskriver et endnu ikke ganske udforsket overrislingssystem i deltaet og i Nildalen, som er stort nok til at rumme større fartøjer.

17 *Ta-meri* var ikke, som almindeligvis antaget, en betegnelse for Ægypten (“Det elskede Land”), men formodentlig endnu en betegnelse for en delaregion (Vandersleyen 2008, s.40 n.34).

18 Man kunne i denne diskussion inddrage den meget fragmentariske papyrusrulle fundet i Amarna, der viser en slagscene med ægyptere og mykenere (? i ægyptisk tjeneste?) versus libyere (se R. Parkinson og L. Schofield, ‘Akhenaten’s army?’, *Egyptian Archaeology* 3, 1993, s.34-5). Nogle af fragmenterne er afbildet i L. Manniche og B. Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenaton og Nefertitis univers*, 2009, fig. 64.

19 Kush er helt uden tvivl Nubien, Kharu er en lokalitet mod nord, der ikke er ganske præcist lokaliseret. De to ord er tydeligvis anvendt som synonyme for henholdsvis “syd” og “nord”.

20 Vandersleyen 2008, s.111-12.

21 En del af betragtningerne om røgelse i dette afsnit skyldes ikke udelukkende Vandersleyen, men også LM. Vandersleyen (2008, s.119) konstaterer blot, at “røgelse kom fra Nubien”.

22 Dette fremgår også af en langt senere tekst i templet i Edfu (dok. 97): Der findes en frugt der er “på et træ i ‘det store grønne’ der, hvor Punt er. Dets træ er som et røgelsestræ. Når den vokser, er den rød.”

23 Jf. I. Shaw, *Oxford History of Ancient Egypt*, 2003, s.317: “It used to be assumed (primarily on the basis of the scenes at Deir el-Bahri depicting Hatshepsut’s expedition to Punt in the mid-18th Dynasty) that the trading parties travelled by sea from the ports of Quseir or Mersa Gawasis, but it now seems likely that at least some of the Egyptian traders sailed south along the Nile and then took an

overland route to Punt, perhaps making contact with the Puntites in the vicinity of Kurgus, at the fifth cataract” [hvor bl.a. Tuthmosis III opsatte en stele – LM].

24 Rolf Herzog, *Punt*, Glückstadt 1968.

25 Vandersleyen 1999, s.132-41.

26 Vandersleyen 2008, dok. 143 fortæller, at Henenu (11. dyn.) byggede *kebenyt*-skibe til at sejle til Punt i; at han gjorde det ved “det store grønne”; og at han kom hjem med alle de ønskede produkter. [Men det kunne være efter rejsen til Punt, at han tog til Wadi Hammamat på en ny opgave, ikke *nødvendigtvis* på samme rejse – LM].

27 Se også Vandersleyens artikel i *Revue d’Égyptologie* 47, 1997, s.107-15. I Vandersleyen 2008 er der (n.15 s.120) en henvisning til Bard og Fattovichs nylige udgravninger i Mersa Gawasis (klippehuler ved selve kysten, jf. Manniche, *Papyrus* 27/1 2007, s.47), men uden diskussion. Her fandtes en trækiste med indskriften “herlige sager fra Punt”. Vandersleyen nævner også (*RdE* 47, 1997, s.110) en keramikkrug med en indskrift, der rummer navnet Punt, fundet i Wadi Gawasis nogle hundrede meter fra havet (se *JEA* 64, 1978, s.69-71; 66, s.154-7).

28 For eksempel er Eritrea fuld af arkæologiske levn, der endnu ikke er udforsket (se Manniche, *Papyrus* 27/1 2007, s.47). Udgravninger har imidlertid fundet sted i det sydøstlige Sudan (se R. Fattovich, ‘The problem of Punt in the light of recent field work in the Eastern Sudan’, *Akten des 4. Int. Ägyptologen-Kongress*, München 1985, SAK Beiheft 4, 1991, s.257-72).

29 Vandersleyen, ‘Le mal de mer’, s.397-8, jf. også Vandersleyen 2008, s.54.

30 Nun betegner det vand, som verden blev skabt i den første gang.

31 *Op. cit.*, s.399.

Ægyptiske Kongenavne

Kim Ryholt

Ved mit foredrag på DÆS' temadag i foråret talte jeg kort om, hvorledes visse kongenavne blev misforstået i Sentiden. I et forsøg på at give emnet kontekst og substans har jeg til denne artikel valgt at dele det op i to overordnede afsnit. Først vil jeg kort gennemgå, hvorledes kongetitulaturen udvikler sig fra den ældste tid, og derefter blandt andre aspekter diskutere den ideologi, der udtrykkes gennem kongenavnene.

De fem kongenavne

Igen gennem størstedelen af oldtiden bestod den ægyptiske kongetitulatur af fem navne med en række tilknyttede titler [fig. 1]. Denne standardiserede titulatur var et resultat af flere århundreders udvikling, der strakte sig fra historiens begyndelse og frem til Mellemste Rige. De fem navne optræder normalt i følgende rækkefølge:

1. Horusnavnet
2. Diademnavnet

3. Guldnavnet
4. Tronnavnet
5. Personnavnet

Horus-navnet

Det ældste kongenavn er Horus-navnet, som vi finder helt tilbage ved den oldægyptiske histories begyndelse. Navnet er kendetegnet ved, at det sædvanligvis skrives inden i en paladsfacade, den såkaldte *serekh*, hvorpå der sidder en falk [fig. 2]. Hvad paladsfacaden angår er symbolikken ligetil: den gengiver kongepaladset. Den stiliserede paladsfacade anvendes også hyppigt som symbolsk dekoration rundt om kongers og stormænds mastaba-grave fra Arkaisk Tid og Gamle Rige [fig. 3]. Det navn, der skrives inden i facaden, angiver, hvem der har residens i paladset, dvs hvem der er den regerende konge. Selve falcken er guden Horus, med hvem kongen blev identificeret, og i senere tid beskrives det ofte, at kongen "sidder på Horus' trone".

Fig. 1 Kong Psammetik Is fem kongenavne indhugget i klipperne ved Aswan i 26. dynasti. Venstre kolonne: Horus Menibra ("Ras hjerte varer ved"); Diadem-bæreren Userawy ("Han med de stærke arme"); Guldhorus Snefertawy ("Han der forskønner de to lande"). Højre kolonne: *insi-biya* Neferibra ("Ras hjerte er skønt/perfekt"); Søn af Ra Psammetik.

Fig. 2 Sesostris Is Horus-navn Ankhmesut ("Han med den levende fødsel") får skænket liv af Amon.

Fig. 3 Paladsfacade i farver. Fra Prisse d'Avennes, *Atlas of Egyptian Art* (2007-udgaven), s.56.

Fig. 4 Ramesses II's cartouche med hans nomen Usermaatra skrevet to gange i hans tempel i Abydos. Foto Kurt Hellemose.

Tronnavnet

Tronnavnet betegner det navn, der oftest efterfølger den sammensatte titel *insi-biya*.¹ Denne titel ses første gang i forbindelse med kong Den, der regerede i midten af det 1. dynasti. Titlen oversættes traditionelt med "konge af Øvre- og Nedreægypten", hvilket dog er ret misvisende. Vi har at gøre med to kongetitler, *insi* og *biya*, der ikke i sig selv er forbundet med henholdsvis Øvre- og Nedreægypten, omend de kan optræde således i poetiske sammenhænge. Dette afhænger af forskellige omstændigheder: f.eks. kaldes en kongesøn altid for "søn af *insi*'en" (også hvis han er søn af en konge, der kun regerede i Nedreægypten), mens en kongelig seglbærer altid kaldes for "seglbærer for *biya*'en" (også hvis han tjente en konge, der kun regerede i Øvreægypten). Titlen bliver også lejlighedsvis oversat som "han der hører til sivet og bien", da de to primære tegn, der udgør titlen, er henholdsvis et siv og en bi. Også denne tolkning er noget problematisk, da vi ikke ved, om disse tegn skal læses som ideo-

grammer (dvs har en billedlig betydning) eller som fonogrammer (dvs blot er lydtegn, der gengiver et ords udtale). Titlen eller titlernes oprindelige betydning og indbyrdes relation er således stadig om-diskuteret og forbliver temmelig uklar.

Fra det 4. dynasti indeholder tronnavnet sædvanligvis en direkte reference til en gud, oftest solguden Ra, men også Horus og Min kan optræde, mens Ra fra det 11. dynasti får fuldstændigt monopol på dette navn. Navnet udtrykker oftest et forhold mellem guden og kongen, eller det rummer et udsagn om guden.

I det 4. dynasti begynder man under kong Radjedef, der var Cheops' efterfølger, at skrive tronnavnet inden i en såkaldt *cartouche*, hvilket egentlig er et fransk ord for patron. Cartouchen er en aflang form af tegnet *shen*, som forestiller et reb bundet i en løkke [fig. 4]. Tegnet symboliserer oprindeligt en form for magisk beskyttelse, der er afledt af dets grundbetydning "at omkredse". Senere tolker man videre på dette tegn og får gjort kongen til verdens

Fig. 5 Tekst, der med store hieroglyffer nævner "afgifter fra det, som solen omkredser". Arkitravblok fra Tuthmosis IVs bygning i Open Air-museet i Karnak.

Fig. 6 Tegnet for "guld" afbildet på øverste etage i Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahari.

Fig. 7 Gribbe- og kobradiadem på Tutankhamons kanope-krukke.

hersker ved at beskrive, hvorledes han regerer "alt som solen omkredser" [fig. 5]. Cartouchen bruges også i forbindelse med kongernes personlige navne, jf. nedenfor.

Guldnavnet

Dette navn stammer også tilbage fra det 1. dynasti og kendes først i forbindelse med kong Djer. Navnets centrale element, der ender med at blive en selvstændig titel for navnet, er vanskeligt at tolke. I senere tid skrives det altid med en falk, der sidder på tegnet for guld (egtl. et brystsmykke [fig. 6]), og det minder således om Horus-navnet, hvor en falk sidder på en paladsfacade. I ptolemæisk tid forstod man falken som Horus og guld-tegnet som en eufemistisk henvisning til guden Seth, altså et tegn, der blev valgt, fordi man ikke ønskede direkte at angive denne guds navn. (Et af Seths hovedkultsæder var byen Ombos, der betyder "guldbyen" pga. de nærliggende guldminer, og hvis navn blev skrevet med guldtegnet.) Navnet er således blevet set som en fremstilling af den mytologiske begivenhed, hvor Horus sejrede over Seth og modtog det ægyptiske kongedømme. Dette var tydeligvis ikke navnets oprindelige betydning. I flere tekster fra Mellemste og Ny Rige er de to tegn blevet forstået direkte som hhv. "falk" og "guld", og man har tolket navnet som "falken af guld" eller "den gyldne falk". Også dette er en senere udlægning, da navnet i den ældste tid ofte skrives uden selve falke-tegnet. Falken optræder første gang i forbindelse med guldnavnet under kong Snofru [se fig. 11]. Pudsigt nok skrives det under hans efterfølger Cheops med to falke og under dennes efterfølger Radjedef med tre. Måske refererer guldelementet oprindeligt til kongens rigdom eller hans monopol på guldmine-driften, akkurat som paladset refererede til kongens palads. Alternativt kan det i stil med diademnavnet have henvist til et særligt brystsmykke, der kendetegnede kongen.

Diademnavnet

Diademnavnet kaldes også for *nebti*-navnet efter betegnelsen på det kongelige diadem. *Nebti* betyder egentlig "de to fruer", hvilket refererer til de to kongelige skytsgudinder Wadjet, der afbildes som en kobra, og Nekhbet, der afbildes som en grib, som netop ofte pryder kongens pande [fig. 7]. Ordet *nebti*

er et såkaldt *nisbe*-adjektiv,² som kan oversættes som “ham med *nebti*-diademmet” eller, mere mundret, “diadembæreren”.

Oprindeligt var *nebti* ikke et særskilt navn men udgjorde en del af tronnavnet. Eksempelvis var tronnavnet på en konge fra det 2. dynasti “diadembæreren er tilfreds” (ægyptisk *nbty-htp*). Vi møder første gang ordet *nebti* hos kong Semerkhet i det 1. dynasti, og herefter er det fast bestanddel i tronnavnet, indtil det ved udgangen af det 4. dynasti begynder at udskille sig som et selvstændigt navn. Frem til det Mellemste Rige er diademnavnet ofte snævert forbundet med Horus-navnet, således at navnene er identiske eller næsten identiske. Først med Sesostris II i det 12. dynasti får navnet et helt selvstændigt indhold [fig. 8].

Personnavnet og titlen “solens søn”

Samtidig med opførelsen af de store pyramider i det 4. dynasti kommer solguden Ra til at spille en mere fremtrædende rolle. Cheops gav adskillige af sine børn navne, hvor elementet Ra indgår, og under hans søn og efterfølger Radjedef bliver kongen for første gang betegnet som “solens søn”. Det skal bemærkes, at betegnelsen på denne tid og frem til slutningen af det 5. dynasti optræder i forbindelse med kongens tronnavn og skrives *efter* dette som et epitete eller tilnavn, i modsætning til egentlige titler, der normalt står foran de navne de hører til.

Betegnelsen bliver først til en regulær titel i forbindelse med kongens personnavn under kong Unas sidst i 5. dynasti. Denne udvikling synes at være kædet sammen med den bemærkelsesværdige omstændighed, at Unas ikke antager et egentligt tronnavn, men i stedet blot benytter sit personlige navn. Det samme gør hans efterfølger Teti, mens Pepi I og de senere konger anvender *både* deres personlige navn og et tronnavn.

Den officielle brug af kongens personlige navn finder vi allerede tidligere i det 5. dynasti hos kongerne Neferirkara og frem til Djedkara, men navnet er ikke markeret med en særskilt titel før kong Unas vælger betegnelsen “solens søn” til dette formål. Ligesom tronnavnet er personnavnet normalt omgivet af en cartouche. Inden Amenemhet I i det 12. dynasti er det mest almindeligt at skrive titlen “solens søn” inden i selve cartouchen, mens det herefter sædvanligvis skrives foran cartouchen [fig. 9].

Fig. 8 Titlerne *insi-biya* og *nebti* på en blok fra Amenhotpe Is tempel i Open Air-museet i Karnak.

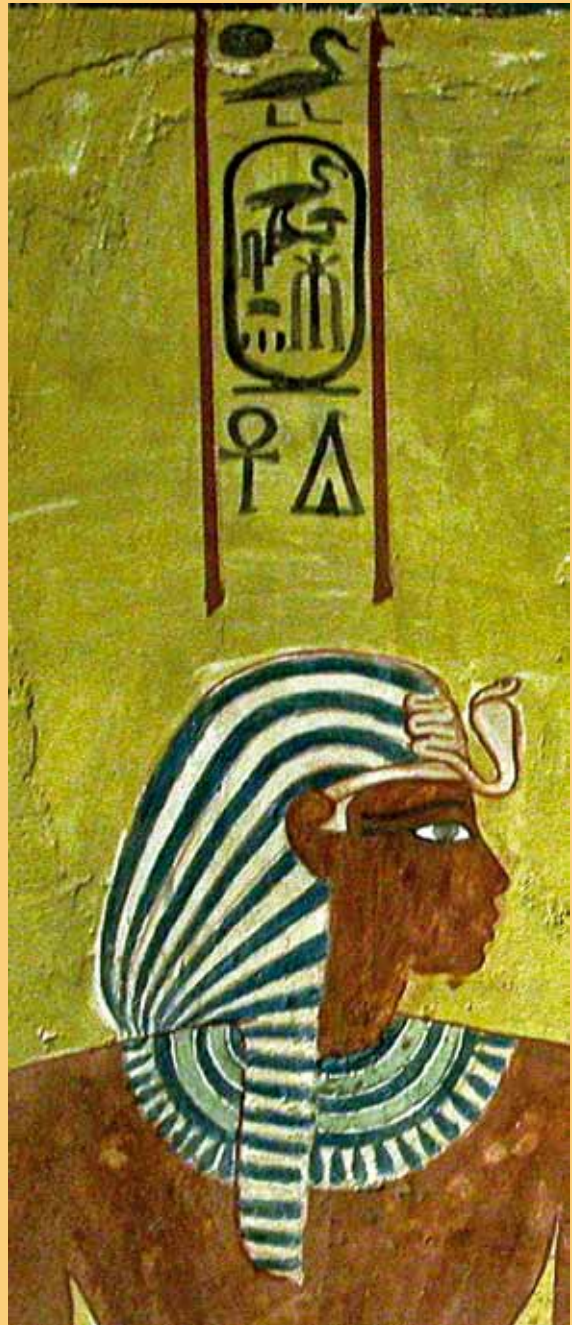

Fig. 9 “Søn af Ra, Thutmose, givet liv”. Thutmose IVs grav i Kongernes Dal.

Fig. 10 Kong Slan-
ges Horus-navn
(ofte læst Djer) på
øverste del af stele
i Louvre. Fra C.
Ziegler, *Le Louvre.
Les antiquités
égyptiennes*, 1993,
s.19.

Fig. 11 Snofrus stele
nu i Cairo-museets
have.

Sammenfattende

Som det vil fremgå af de foregående afsnit, udvikle-
des de ægyptiske kongenavne over en periode, der
strakte sig over flere hundrede år. Den virkelig for-
mative fase rakte fra de tidligste historiske konger
omkring 3000 f.Kr. og frem til Pepi I omkring 2300
f.Kr., men det er først med Amenemhet Is reformer
og proklamerede renæssance omkring 2000 f.Kr., at
kongetitulaturen får den endelige, standardiserede
form.

En god illustration af udviklingen i kongenavnene
i den ældste tid er de gravsteler med kongers navne,
der blev opsat parvis foran deres monumentale
grave. Her ser vi f.eks. hvordan Djer fra 1. dynasti
(omkring 2900 f.Kr.) blot benytter Horus-navnet
[fig. 10] mens Snofru fra 4. dynasti (omkring 2550
f.Kr.) benytter Horus-navnet såvel som diadem-,
guld- og tronnavnene [fig. 11].

I Ny Rige sker der en udvikling i de ægyptiske
kongenavne, hvor de enkelte navne gradvis bliver
længere og ofte indeholder flere udsagn. De lange
kongenavne forsvinder igen med den renæssance,
der indledes i kushitisk tid (25. dynasti), hvor man
går tilbage til forbilleder fra Gamle og Mellemste
Rige, men de vender atter tilbage i Ptolemæisk tid.

Aspekter af ægyptiske kongenavne

Navnenes betydning

De ægyptiske kongenavne udgør et interessant stu-
dium af diverse aspekter af det ægyptiske konge-
dømme samt af ideologi og politiske forhold igen-
nem de mere end tre tusinde år, det dækker, og det
kan være interessant at give nogle få eksempler. Det
skal i denne sammenhæng holdes for øje, at det er

Fig. 12 Sethos I ofrer sit prænomnen Menmaatras ("Ras maat varer ved") (= sig selv) til Amon-Ra. Over kongens hovede ses hans to cartoucher Menmaatras og Sethos, elsket af Ptah, med de to titler *insi-biya* og søn af Ra. Til venstre står der atter Menmaatras, denne gang som en del af navnet. Fra templet i Kanayis (Wadi Miya) i ørkenen øst for Edfu.

svært at oversætte mange kongenavne, da de ofte indeholder oldægyptiske begreber, som ikke har direkte modstykker i moderne koncepter.

De ældste kongenavne synes overvejende at være af aggressiv karakter. Eksempelvis betyder Aha "kæmperen", og Qaa betyder "med høj arm", hvilket refererer til kongens positur, når han står parat til at henrette en fjende ved at knuse hans hoved med sin stridskølle. To andre konger benytter sig af henholdsvis en skorpion og en slange som deres primære navne, begge frygtindgydende dyr pga. deres dødbringende gift, men den præcise læsning af disse navne forbliver uklar. Sådanne navne stemmer helt overens med samtidens meget brutale kongeideologi, hvor bagbundne fanger, hængte og halshuggede personer og lig hører med til den typiske ikonografi.

Fra begyndelsen af Gamle Rige bliver det almindeligt, at kongenavne lægger vægt på kongens fysiske manifestation. I det 3. og 4. dynasti anvendes begrebet *khwt*, "legeme". Således havde den konge, der byggede den første pyramide, Horus-navnet Netjerikhet, "med guddommeligt legeme", mens hans efterfølger hed Sekhemkhet, "med mægtigt legeme". Dette begreb erstattes fra det 5. dynasti af

det bredere begreb *khaw*, "manifestation". Eksempelvis kalder Pepi II sig for Netjerikhaw, "med guddommelig manifestation" og Shepseskara sig for "med mægtig manifestation". Lang tid senere skulle også Hatshepsut kalde sig for "med guddommelig manifestation" og Tuthmosis IV for "med mægtig manifestation", omend de begge valgte disse udsagn som deres guldnavne.

Et andet centralt begreb er "de to lande" (ægyptisk *tawy*), der refererer til Ægypten som et samlet hele. En lang række navne beskriver, hvorledes kongen værner om de to lande, brødføder de to lande, styrker de to lande, tilfredstiller de to lande osv.

Kongernes tronnavne indeholder sædvanligvis et udsagn om solguden Ra [fig. 12]. De to aspekter af solen, der hyppigst refereres til, er dens *ka* og dens *ib*. *Ka*'en er en form for sjæl, der også udgør et bindeled mellem et væsen og dets ophav eller slægt. Et centralt element i ægyptisk kongeideologi er forestillingen om, at kongens *ka* er skabt gennem solgudens *ka*. Derfor handler særligt mange tronnavne om solens *ka* og beskriver dens potens, eller hvorledes kongen sørger for den. Eksempler er Userkara "Solens *ka* er stærk", eller Sehetepkara "Han som tilfredsstiller solens *ka*". Næmmere at oversætte er

begrebet *ib*, der betyder “hjerne” med de afledte betydninger “sind” eller “vilje”. Amenemhet I hedder således Sehetepibra “Han som tilfredsstiller solens hjerte”.

I visse perioder fokuseres der specielt på særlige begreber, uden at vi er i stand til at afgøre hvorfor. Eksempelvis har alle de fire konger, der er forbundet med Amarna-tiden, et tronnavn, der indeholder et udsagn om solens eksistensformer (ægyptisk *khepru*) [fig. 13]. Det er især bemærkelsesværdigt, at Horemhab forsætter denne tradition, som blev indledt med Akhenaton, når han ellers på alle mulige måder lægger afstand til Amarna-tiden. Et andet eksempel er de saitiske konger, der igennem mere end 125 år alle valgte tronnavne som omhandler solgudens hjerte. Endnu mere permanent blev det, da Tuthmosis I valgte at kalde sig for “den mægtige tyr” som første del af sit Horus-navn. Dette blev taget op af stort set alle efterfølgende konger i Ny Rige [fig. 14] og Tredje Mellemtid, med den kvindelige regent Hatshepsut som en markant undtagelse!

Fig. 13 *Kheper* (skrevet med en skarabæ) som del af Tuthmosis IIs navn Aakheperenra (“Stor er Ras manifestation”) fra en bygning i Open Air-museet i Karnak.

Denne betegnelse forsvandt først igen med den kushitiske renæssance i 25. dynasti.

Politiske omstændigheder

I valget af kongenavne har politiske omstændigheder ofte spillet en væsentlig rolle. Således sætter det sine tydelige spor på de ægyptiske kongenavne i det Ny Rige, at landet er blevet til en stormagt med vidtrækkende erobringer mod nord og syd. En lang række navne beskriver således, hvorledes kongen undertvinger fremmede lande og folk.

Særligt interessante er en række tilfælde, hvor vi kan relatere kongenavne til mere specifikke, politiske forhold. Et godt eksempel er Amenemhet I, hvis Horus-navn er Wehemmesut “han som gentager fødslen”. Det at “gentage fødslen” svarer direkte til de franske udtryk *renaissance*, og navnet proklamerer officielt kongens ønske om en tilbagevenden til de oprindelige og derfor – per definition – idéelle forhold. Her var der ikke blot tale om et håb eller en ambition fra kongens side; Amenemhet flyttede hovedstaden tilbage fra Theben til Memfis, genoptog traditionen med at udforme kongegraven som en pyramide, vendte tilbage til den gamle opdeling af de ægyptiske distrikter, osv. Der var altså tale om en gennemført reform.

Et andet eksempel finder vi i forbindelse med Amarna-tiden. Jeg har diskuteret Akhenatons navne, der indleder denne periode, i anden forbindelse.³ Tutankhamons navne afspejler omvendt en

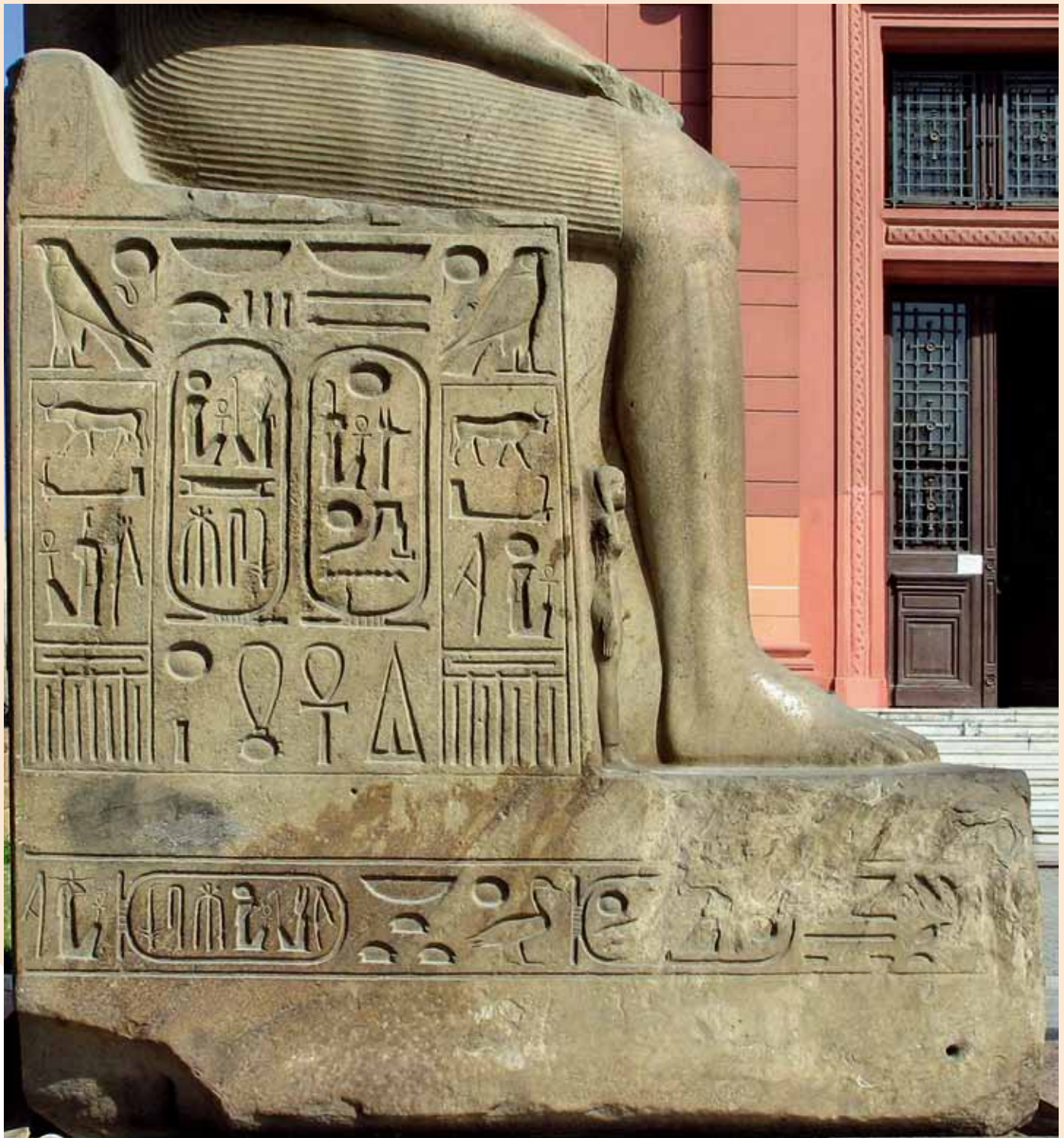

Fig. 14 Horus-navnet "Stærke tyr, som Ra elsker" med varianten "Stærke tyr, som Maat elsker" flankerer Ramesses II's nomen og prænomen på statue i Cairo-museets have.

tilbagevenden til tidlige forhold, hvor der igen er fokus på flere guder, og han kalder sig i flere tilfælde for “han som tilfredstiller guderne” eller endog “han som tilfredstiller *alle* guderne”, både som del af kongetitulaturen og i andre sammenhænge [fig. 15].

Det er ligeledes forbundet med politiske forhold, når Piankhy i 25. dynasti efter at have underlagt sig det meste af landet vælger “Ægyptens hersker” som sit diademnavn. Mere manipulerende eksempler finder vi i forbindelse med Kambyses og Alexander den Store. Kambyses kopierer direkte Mentuhotpe II's Horus-navn og kalder sig for “han som har forenet de to lande” og skaber derved en fiktion om, at landet inden hans erobring var splittet, og at han var ansvarlig for at samle riget igen. På samme vis kalder Alexander sig for “Ægyptens beskytter” som sit guldnavn, mens der jo blot at tale om at landet passerer fra et fremmed overherredømme til et andet.

Navneskift, variation og imitation

Det forekommer i sjældne tilfælde, og typisk i forbindelse med væsentlige politiske begivenheder, at en konge valgte at skifte et eller flere af sine kongenavne. Det mest berømte og omfattende tilfælde er Akhenaton, som oprindeligt hed Amenhotpe og som udskiftede samtlige kongenavne i forbindelse med Amarna-revolutionen. To andre konger forbundet med revolutionen foretager ligeledes et senere navneskift, nemlig Nefernefruaton, der bliver til Smenkhkara, og Tutankhaton, der bliver til Tutankhamon. Tidligere eksempler er Pepi I, hvis navneskift muligvis er forbundet med en tronstrid, og Mentuhotpe II, der ændrer de fleste af sine kongenavne ved genforeningen af Ægypten. Særligt afslørende er hans ovennævnte Horus-navn, “han som

har forenet de to lande”, der således proklamerer denne vigtige begivenhed.

Ved siden af rene navneskift er det ikke ualmindeligt i Ny Rige, at konger lejlighedsvis lader de tre første kongenavne (dvs Horus-, diadem- og guldnavnene) variere i forskellige sammenhænge. De mest ekstreme eksempler finder vi hos Sethos I, Ramesses II og Merenptah.

Ramesses II opnåede et helt særligt ry i eftertiden på grund af sin særdeles lange regeringstid og sine næsten ubegribeligt omfattende byggeprojekter [fig. 16]. Dette betød blandt andet, at mange af eftertidens konger imiterede hans to primære kongenavne, nemlig personnavnet Ramesses og tronnavnet Usermaatra. Her møder vi det fænomen, at en række konger tilføjede navnet Ramesses til deres egne personnavne og således regerede under dobbeltnavne. Det første eksempel er barnekongen Siptah, der ved sin tronbestigelse ændrede navn til Ramesses-Siptah. Pudsigt nok skulle han senere ændre dette navn til Merenptah-Siptah, hvor han i stedet valgte navnet på Ramesses' søn og efterfølger. Ramesses III og IV kaldte sig begge for Ramesses Usermaatra, altså de samme primære kongenavne som Ramesses II, men også Ramesses IV valgte at skifte navn igen og give afkald på Ramesses II's tronnavn til fordel for et originalt navn. De næste seks konger, Ramesses V-XI, havde alle andre oprindelige navne og tillagde sig navnet Ramesses; nemlig Amonhirkhopeshef-Ramesses (V), Amonhirkhopeshef-Ramesses (VI), Itiamun-Ramesses (VII), Sethhirkhopeshef-Ramesses (VIII), Khamwase-Ramesses (IX), Amonhirkhopeshef-Ramesses (X) og Khamwase-Ramesses (XI). Det vil ses at flere af disse navne er ens. Mange af disse konger benyttede ligeledes Ramesses II's tronnavn, og det samme er tilfældet med en hel række af kongerne fra 3. Mellemtid.

Ramesses II var ikke den første konge, der opnåede den ære at få sine navne imiteret af senere konger. Et langt tidligere eksempel er Pepi II fra det 6. dynasti, der ligeledes havde en ganske lang regeringstid, og hvis tronnavn blev anvendt af adskillige senere konger.

Fig. 15 Fire af Tutankhamons fem navne. Læst fra venstre mod højre: Horus “Stærke tyr, med fuldkomne fødsler”; Diadem-bæreren “Han med de fuldkomne love, der pacificerer de to lande”; Guldhorus “Han den der løfter kronerne og tilfredsstiller guderne”; *insi-biya* herre over de to lande Neferkheprura (“Ras manifestationer er perfekte”). Fra kongens drikkekar.

I andre tilfælde vælger grundlæggerne af nye kongedømmer bevidst at imitere tidligere tiders grundlæggere. Jeg har allerede nævnt, hvordan Kambyses (første konge af det 27. dynasti) anvender Mentuhotpe IIs primære navn. På samme vis vælger Sheshonk I (første konge af det 22. dynasti) at benytte det primære navn på Smendes, der havde grundlagt det tanitiske dynasti, og Nektanebos I (første konge af det 30. dynasti) vælger at benytte det primære navn på Sesostris I, der i eftertiden blev betragtet som grundlæggeren af Mellemste Rige.

Konger uden arveret

En noget besynderlig omstændighed ved de ægyptiske kongenavne er, at konger uden direkte arveret til tronen og også deres efterfølgere ikke altid anvender den komplette kongetitulatur. To særligt interessante eksempler vedrører det 11. og det 15. dynasti.

Fig. 16 Ramesses IIs kongenavne på en piedestal i hans tempel i Abydos: nomen, prænomen og Horus-navne symmetrisk anbragt. Over de to cartoucher titlerne “Den skønne/perfekte gud, herre over de to lande” og “Søn af Ra, herre over manifestationer”.

Det 11. dynasti blev grundlagt af en thebansk fyrste, der gjorde oprør imod den herakleopolitanske kongemagt i Mellemægypten. Denne fyrste og hans efterfølgere valgte gennem mere end 100 år blot at benytte det primære kongenavn, dvs Horus-navnet, i tilknytning til deres personnavn. Først med Mentuhotpe II's endelige sejr over de herakleopolitanske konger og genforeningen af Ægypten, valgte denne konge at antage de resterende tre kongenavne. En tilsvarende udvikling finder vi i forbindelse med det 15. dynasti, der blev grundlagt af en kanaanitisk stammefyrste, og som kæmpede først mod de ægyptiske konger i Memfis og senere dem i Theben. I adskillige årtier benyttede disse herskere sig primært af den ægyptiske titel for sådanne fyrster, nemlig *hyksos*. Det er først med den næstsidste konge, Khayan, at denne titel opgives, og at de benytter sig af både tronnavnet og placerer titlen "solens søn" foran deres personnavne.

Præcis hvad det er for mekanismer, der spiller ind og gør, at disse konger afholder sig fra blot at antage alle de ægyptiske kongenavne og titler, forbliver uklart. Det synes at være en afgørende faktor i begge tilfælde, at dette først sker i det øjeblik, disse konger regerer hele eller det meste af landet. Det skal dog i denne sammenhæng bemærkes, at der er adskillige andre dynastier, der opstår på lignende vis, hvor konger allerede fra første færd benytter sig af alle de ægyptiske kongenavne, selv om de kun regerer en mindre del af landet.

De sidste 600 år

Med Alexanders erobring af Ægypten i 323 f.Kr. sker der en væsentlig forandring i anvendelsen af den ægyptiske kongetitulatur. Det var fremover primært kongens personlige navn, der blev benyttet som reference, og de øvrige navne optræder hovedsagelig på monumenter. Dette gav et problem i forhold til de mange konger med navnet Ptolemaios. Den første kaldte sig blot "farao Ptolemaios" og den anden "farao Ptolemaios søn af Ptolemaios", men herefter måtte der andre midler i brug for at skelne mellem kongerne. Løsningen bestod dels i at angive kongens hustru eller medregent (idet kon-

gerne bl.a. ofte delte magten med en bror eller søster) og dels i at anvende epiteter, altså en slags tilnavne. Ptolemaios III og Ptolemaios IV kalder sig således for hhv. "farao Ptolemaios søn af Ptolemaios og Arsinoe, søskendekonger" og "farao Ptolemaios søn af Ptolemaios og Berenike, de fuldendte konger". Herefter fik hver ny konge et særligt epitete som adskilte ham (eller hende) fra tidligere konger.

En yderligere reduktion i anvendelsen af den traditionelle kongetitulatur finder sted med Augustus' erobring af Ægypten i 30 f.Kr. Kongetitulaturen bliver nu kanoniseret, og alle efterfølgende kejsere benytter sig sædvanligvis af præcis de samme ægyptiske kongenavne. Den primære reference er fortsat de enkelte herskeres personnavne. Lejlighedsvis tilføjes forskellige af kejsernes titler, især *kaisar* og *autokrator*, der blot angives i en fonetisk (dvs lyd-mæssig) gengivelse.⁴ Med overgangen til kristendommen i begyndelsen af det 4. årh. e.Kr. ophører anvendelsen af den gamle kongetitulatur definitivt.

Misforståelse af navne

Jeg vil afslutte dette bidrag med det, der egentlig var dets oprindelige anledning, nemlig det ofte oversete faktum, at mange kongenavne i senere tid ikke længere blev korrekt forstået.

Vi er i dag ikke i stand til at læse og forstå mange af de ældste kongenavne. Det er bl.a. derfor, at vi omtaler to af de pågældende konger som "kong Skorpion" og "kong Slange". Det er en ringe trøst, at ægypterne i senere tid heller ikke selv kunne tolke disse navne, og allerede i det 2. årtusinde f.Kr. blev de fleste af disse navne forkert gengivet i kongelister og andre sammenhænge.

Mere bemærkelsesværdigt er det, at en lang række navne, der ikke volder os store vanskeligheder, tilsyneladende også blev fuldstændig fejltolket. De to i Sentiden mest omtalte konger fra Gamle Rige er Cheops og Mykerinos. Cheops hed egentlig

(Khnum-)khufu (ægyptisk (*hnm-)**hw=f-wi*), hvilket betyder "(Khnum,) han beskytter mig" (navnet på guden skaberguden Khnum blev lejlighedsvis udeladt). Navnet gengives senere som *Khuf* eller *Shuf* (æg. *hwf* og *šwf*), begge uden betydning. Navnet Mykerinos betyder "Solens *ka*'er er stabile" (æg. *mn-k3.w-r*), men skrives i senere tid som Menkira, "En anden sol er stabil" (æg. *mn-ky-r*), og Menqra, "Solen er færdiglavet" (æg. *mnk-r*). Dette hænger formodentligt sammen med det faktum, at begrebet *ka* på den tid var ganske forsvundet fra ægypternes begrebsverden.

Kongerne fra Mellemste Rige blev oftest omtalt ved deres personnavne, nemlig Amenemhet og Sesostris. Her blev det første, der betyder "Amon er foran (dvs leder)" (æg. *imn-m-h3.t*), misforstået som Amenmehit, "Amon af nordvinden" (æg. *imn-mht*). Denne tolkning giver som sådan god mening, da guden Amon er forbundet med vindene. Sesostris, der betyder "Mand hørende til (gudinden) Useret" (æg. *s-n-wsr.t*), bliver til Seuser, "den stærke mand" (æg. *s-wsr*). Også dette giver glimrende mening, da denne konge i senere tid blev opfattet som erobringskongen *par excellence*.

Fra Ny Rige er der tre centrale skikkelser: Tuthmosis III, Ramesses II og Merenptah. Her bliver Tuthmosis III's tronnavn "Solens form er bestandig" (æg. *mn-hpr-r*) gengivet som "Solen er perfekt" (*mnh-p3-r*), hvilket giver en slags mening. Ramesses II's tronnavn "Solens *maat* er stærk" (æg. *wsr-m3.t-r*) bliver derimod til "Den der gør solen bestandig" (æg. *smn-r*) og "Han der hører til solens bestandighed" (æg. *ns-mn-r*). Endelig bliver Merenptah "Den som Ptah har foretrukket (dvs udvalgt som konge)" (æg. *mr.n-pt*), til "Den der elsker Ptahs vilje" (æg. *mr-ib-pt*).

Det er tydeligt, at nogle af disse fejl skyldes en mundtlig overlevering, hvor udtalen gradvis er blevet mindre præcis og derfor fejltolket, mens andre

fejl må være af skriftlig art. Hvordan så dette måtte være, er sådanne eksempler på fejltolkninger af selv de største kongers navne vigtige at holde sig for øje, når man diskuterer den rodede og fejlagtige kronologi, vi møder i megen ægyptiske litteratur fra Senti-den eller hos klassiske forfattere som Herodot. Disse navnes forvanskede form betyder nemlig, at det ikke umiddelbart ville have været muligt at slå de pågældende konger op i pålidelige kongelister og således få dem placeret korrekt kronologisk.

Litteratur

Den mest komplette fortegnelse over ægyptiske kongenavne findes i Jürgen von Beckerath, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, Münchner Ägyptologische Studien 49, Mainz am Rhein 1999. Bemærk, at dette værk ikke indeholder oversættelse af navnene.

Se også Annette Lerstrup, 'Ægyptiske kongenavne' *Papyrus* 11/2 (1991), s.24ff.

Fodnoter

- 1 I mange bøger og i daglig tale stadig ofte kaldt *nesu-bit*. (LM)
- 2 *Nisbe* er et ord, lånt fra arabisk grammatik, der beskriver et adjektiv dannet ved at tilføje vokalendelsen -y til et nomen eller en præposition. *Nbt* betyder "frue", *nbty* "de to fruer" og *nbty(y)* – med sammensmeltning af det to y'er – "ham med de to fruer (= diadem)". (LM)
- 3 L. Manniche og B. Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenaton og Nefertitis univers*, Sfinx 2009, s.28-9.
- 4 Se også J. Brix, 'Farao eller basileus?', *Papyrus* 28/2, 2008, s.34-40.

SMÅT ER GODT

Tine Bagh

– ægyptiske amuletter på Nationalmuseet

I forbindelse med fejringen af ægyptologiens 125 år i Danmark blev det besluttet, at der i foråret 2009 skulle laves en udstilling på Nationalmuseet, ligesom der i efteråret 2008 havde været en udstilling om Valdemar Schmidt på Glyptoteket. På Nationalmuseet valgte man at fokusere på en kategori af genstande, som i øvrigt ofte er henvist til dels at være gemt bort i museumsmagasiner og dels at være udstillet fantasiløst "hældt" ned i en eller flere monter: ægyptiske amuletter. Dette valg var i sig selv en udfordring, for er det muligt at præsentere sådanne fine, små dingenoter, så at de giver mening og ikke bare forsvinder i mængden? Hvordan forklarer man den betydning, de havde for de gamle ægyptere, hvordan blev de brugt, og hvorfor fandtes der så mange af dem? Dette og mere til er det lykkedes at vise med udstillingen Ægyptiske Amuletter på Nationalmuseet, som åbnede d. 4. april og kan ses frem til d. 13. september.

Liv efter døden

Udstillingen findes på 2. sal, hvortil man ude fra trappen ledes ind med amuletter som tegn eller hieroglyffer malet på væggen. Det sidste er et stort rødt *ankh*, hvor der ved siden af forklares, hvad ordet amulet betyder: "... beskyttelsesmiddel mod sygdom, trolddom og andet ondt". Det første, der fanger blikket, når man kommer ind i selve udstillingslokalet, er også et fint lille *ankh*-tegn af mælkehvid og samtidig næsten gennemsigtig krystal [fig. 1]. Det hænger alene i et lille kvadratisk udstillingsvindue med rød baggrund i en rød- og hvidmalet spånplade. Ved siden af vinduet vises, hvordan *ankh* skrives med hieroglyffer, og tegnets betydning forklares: "liv, at leve, levende".

I udstillingen er der stort set ingen traditionel museumsskiltning om materiale, datering og fundsted, da det ikke er relevante oplysninger i forbindelse med denne udstilling. I mange tilfælde er det heller ikke muligt at datere amuletterne med sikkerhed, men langt de fleste stammer fra det sidste årtusinde f.Kr., og de er fundet på mumier anbragt forskellige steder og pakket med ind i mumiebindene. Teksten til *ankh*-tegnet kommer i stedet ind på, at det som egentlig amulet er mere sjældent end de fleste andre, men at det til gengæld ofte ses på andet gravudstyr.

Det udstillede *ankh* mangler det normale hul i den øverste løkke, da det er meget lille. Til gengæld er der over "løkken" udskåret et rørformet hul, så at det kunne hænge i en snor og evt. bæres af en levende person. En meget forstørret og lidt stiliseret version af dette *ankh* er anvendt på udstillingsplakaten. Den venstre "arm" og den nederste venstre del har en mere rødlig farve, som er understreget på udstillingsplakaten, hvor det nærmest ligner blod. Baggrunden er også rød og med en stor tegning af et *udjat*-øje og en mindre skarabæ. Ganske flot. Man kunne have valgt at vise mange forskellige amuletter, evt. en mumie med amuletter, men i stedet er det særlige *ankh* i centrum. Med tegnet for liv er udstillingens hovedtema således slået an, idet amuletterne først og fremmest forklares som vigtige hjælpemidler til at fortsætte livet efter døden. Overfor *ankh*-tegnet er et lille afsnit med amuletter fra andre tider og steder, så som kors, Torshammer og en snor med amuletposer fra Vestafrika, som sætter de ægyptiske amuletter i relief. Den tilhørende tekst med overskriften "Magi på kroppen" introducerer også amulettens generelle betydning. En anden introduktionstekst koncentrerer sig om de ægyptiske amuletter,

Fig. 1 *ankh*.
Foto John Lee,
Nationalmuseet.

der bl.a. beskrives som en “religiøs verden i miniature ... med en imponerende variation og skønhed i detaljen.”

Udstillingens rammer

Som allerede antydnet er udstillingens fysiske rammer vægge af spånplader med udskårne kighuller, eller udstillingsvinduer, med amuletter og andre objekter bag glas. I stedet for at have glasmontrer langs væggene og/eller midt i rummet er spånplader opstillet, så at de danner en let snoet vej gennem udstillingen med nogle mere åbne områder [fig. 2]. Det derved opnåede smalle udstillingsområde er foruden at være praktisk, så at man kan komme tæt på de små amuletter, også inspireret af vejen ned gennem en ægyptisk grav som især kongegravene i Kongernes Dal. Og ligesom der er lidt mere åbne områder i udstillingen, er der også sådanne områder i disse grave: rummet med den såkaldte gravrøverskakt eller brønd og evt. et kammer med piller, før selve gravkammeret.

Bag væggene findes monterne, som man kigger ind i gennem de udskårne kighuller. Selve monterne ses ikke, da de er gjort mindre, og især mindre dybe, ved at afskærme en del af dem, så at kun et mindre område ses bag kighullet. På den måde kommer man tættere på de små amuletter på en smart måde, hvor selve væggene omkring kighullerne også kan udnyttes som en integreret del af udstillingen. Den rå stil er gennemført ved, at spånpladerne er holdt sammen af de praktiske plastikstrips, som kan bruges til alt fra at holde ledninger til en arresteret persons arme sammen. Overfladerne er malede, men i øvrigt efterladt rå i kanterne og udskæringerne, hvor man ser ind til genstandene.

Fig. 2 Væg fra udstillingen med den røde tråd.
Foto TB.

Farverne er holdt i hvidt med rødt, hvilket heller ikke er tilfældigt. Den hvide farve er valgt for at gengive lyset og livet, som den døde kommer til gennem dødsriget – bl.a. ved hjælp af de magiske amuletter. Den røde farve er også selve livet, blodet og den røde tråd, som løber gennem udstillingen. På væggene står der som nævnt forklaringer, og derudover er fladerne udnyttet til at skrive citater fra Dødebogen med større skrift samt vise udvalgte scener fra Nationalmuseets fineste eksemplar af samme, bl.a. hjertevejningsscenen. Som yderligere baggrund for udstillingen høres hele tiden lyden af et hjerte, der slår skiftevis langsomt og hurtigt. Det understreger, at der er tale om LIVET, selvom det i princippet

Fig. 3 Himmeltappe. Foto David Christensen.

Fig. 4 HjerTEAMULET. Foto David Christensen.

handler om døden. Amuletterne vises med andre ord som et kraftfuldt medium, der kunne forvandle død til liv.

Underverdenen og kosmos

Efter at være blevet introduceret til amuletters funktion og betydning, og med *ankh*-tegnet til temaet liv, bliver den besøgende ført gennem Underverdenen. Indgangen er flankeret af et mumiekistelåg og et såkaldt mumiebræt fra Deir el-Bahari. Den afdøde Ankhafenkhonsu er fremstillet med buet gude-skæg som Osiris og med *ankh*-tegn i hænderne. På kroppen ses Vestens gudinde med vingerne spredt beskyttende over den afdøde, og skarabæen Khepri er med til at sørge for genfødslen, ligesom den hver morgen hjælper solen til at blive født på ny. Kistelåget til venstre er til daglig udstillet i Antiksamlingen, og det andet mindre mumiebræt til højre er taget frem fra magasinet. Ved disse findes i øvrigt en datering til ca. 1000-950 f.Kr.

Det største, mere åbne, område i udstillingen illustrerer herefter selve Underverdenen som en afspjeling af kosmos med de fire verdenshjørner afbildet på hver sin væg. Hieroglyfferne for nord, syd, øst og vest er tegnet i stort format, og den tilhørende tekst nævner de gudinder og fire Horus-sønner, som er tilknyttet disse: syd: Isis og Amset (lever); vest: Selket og Kebeh-senuet (tarme); øst: Neith og Duamutef (mave); nord: Nephthys og Hapi (lunger). Nu kunne man jo tro, at de udstillede gen-

stande også direkte skulle relatere til disse, men det er ikke helt tilfældet. F. eks. ses en kanopekrukke med Amset og en Neith bronzefigur i forbindelse med teksten for øst, som ellers er forbundet med

Duamutef og Neith. I mellem disse er der bl.a. også anbragt et fragment af en granitsarkofag med Nephthys og et kiste-fragment med Isis samt små Isis- og Nephthys-amuletter af fajance foruden en Selkis, der har form af en skorpion med hoved. Der er altså også tale om en mere generel illustration af temaet i denne del af udstillingen. Ved de andre verdenshjørner findes *shabti*-figurer, steler og flere kiste-fragmenter, som viser bl.a. Osiris og skytsguderne for nord og syd, kobraslangen Wadjet og griben Nekhbet. I den forbindelse nævnes det, at farao forenede nord og syd og dermed skabte orden i kaos. Selve amuletterne bringes også på banen med bl.a. en dobbeltløve, som vogter horisonterne i øst og vest og en trappestige, der symboliserer urhøjen ved verdens skabelse [fig. 3]. Med de forskellige guder, beskyttende guddomme, gravudstyr osv. kommer vi på denne måde ind i den verden, som er Underverdenen og vejen til livet. *Shabti*'erne har f.eks. også en central rolle, idet de arbejder for den afdøde i Underverdenen. På væggen ses her også den del af Dødebogen, hvor den afdøde dyrker de såkaldte Iaru-marker for guderne i Underverdenen.

Man behøvede i det hele taget al den hjælp, man kunne få for at komme hertil, for at blive en såkaldt *akh*, en forklaret lyssjæl, og for at slippe helskindet

Fig. 5 Læge Ole Christensen er her i gang med at tage amuletter frem mellem mumiebindene omkring præsten Nesmin fra Akhmin, 4. årh. f.Kr. Nesmins mumie er udstillet i Antiksamlingen. (Fra M.-L. Buhl og O. Christensen, 'De gamle ægyptere og røntgenapparatet', *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1969, fig. 20).

igennem til den anden side og overleve de mange farer på vejen. Noget, som virkelig havde kraften til dette, var amuletterne.

Nesmin fra Akhmim

Røntgenbilledet af en mumie hænger på væggen med markering af, hvor de forskellige amuletter gerne skulle anbringes. F.eks. skulle miniature-nakkestøtter være ved nakken for at forhindre, at hovedet blev skilt fra kroppen. Samme sted fandtes også *djed*-søjlen [forsiden og fig. 13], der symboliserede Osiris' rygsøjle, og hjerteamuletter [fig. 4] var logisk helst placeret nær hjertet. De generelle regler overholdtes dog langt fra altid.

Selve røntgenbilledet stammer fra en undersøgelse foretaget på Gentofte Amtssygehus i 1968, hvor Nationalmuseet ville undersøge, hvilke amuletter mumien gemte [fig. 5]. På et tidligere billede kunne man ane en skygge, som man mente kunne være en skarabæ. Røntgenfotograferingen viste, at der var flere amuletter [fig. 6], og man besluttede da at få disse ud med mindst mulig ødelæggelse af mumiebindene. På panden lå to amuletter med dobbeltfjer, under nakken en miniature-nakkestøtte, mellem de korslagte arme to *udjat*-øjne og en lotuslignende amulet. Mellem venstre overarm og brystet lå en såkaldt *tit*- eller Isis-knude også kaldet Isis'

blod. Både sidstnævnte, nakkestøtten og de to dobbeltfjer havde stadig en lille snor omkring. Alle Nesmins syv amuletter er udstillet samlet, og det er interessant at se en hel gruppe, hvor man kender herkomsten, selvom de i sig selv er meget enkle og grove i forhold til flere af de finere udstillede amuletter. Som man kan læse på Nesmins mumiekister var han præst i Akhmim i Øvreægypten, og han dateres til det 4. årh. f.Kr. På røntgenfotografiet er de to dobbeltfjer ved panden synlige ligesom også nakkestøtten.

Fig. 6 Nesmins amuletsamling. Foto TB.

Amuletleksikon

Efter således at være blevet ført gennem Underverdenen og især være blevet oplyst om amuletternes kraft og formål kommer den besøgende til udstillingens anden del, som består af et egentligt amuletleksikon, her med fokus på de enkelte, udvalgte typer. Leksikoneffekten understreges af et lille skema ved kighullerne med alle de udvalgte typer afbildet, hvor den eller de, som vises netop der, er markeret. Udvalget afspejler sikkert de typer, som museet har, men de er også gode repræsentanter for de amuletter, som var almindelige.

Fig. 7 Papyrus. Foto David Christensen.

Ligesom med *ankh*-tegnet i starten af udstillingen er hver amulets navn dekorativt og oplysende skrevet med hieroglyfer, fulgt af en kort forklaring af deres betydning og en lidt længere beskrivende tekst.

Djed-søjlen siges bl.a. at være en af de mest almindelige amuletter og symbol på Osiris' ryggrad. Navnet på papyrussøjlen, *wadj*, betyder egentlig grøn og dermed også frisk og ung, og amuletten skulle anbringes ved halsen for at holde den afdøde uskadt [fig. 7]. *Tit*-knuden eller Isis-knuden var symbol på gudinden Isis, der også stod for magi, og den kunne således også beskytte den afdøde [fig. 8].

Hvad den egentlig forestiller, er, ligesom den oprindelige mening med Osiris' *djed*-søjle, uklar. En rød Isis-knude fremhæves ved, at teksten også forklarer om denne farve for ild, blod og liv. Den førnævnte Nesmins eksemplar lå uautoriseret ved hans arm, da Dødebogen ellers foreskriver en placering ved nakken.

Fig. 8 Knude-amuletter. Foto David Christensen.

Det ægyptiske navn på to-fingre amuletten kendes ikke, men den er oftest anbragt over snittet i bughulen,

hvor man havde fjernet mumiens indvolde. Det er altså klart, at de hermed kunne beskytte netop dette sårbare område, hvor ondt kunne trænge ind i kroppen. Flere steder i udstillingen gøres det klart, at det netop var vigtigt at bevare kroppen for at komme gennem Underverdenen, leve evigt og ikke lide den frygtede "anden død". To andre typer amuletter er håndværkeres værktøj i miniformat, lodbræt og retvinkel [fig. 9]. I overført betydning kan de tolkes som den ligevægt og retfærdighed, som den afdøde ønskede at opnå. Derudover hørte de til skriverguden Thot, og med ham introduceres også farven hvid, da han desuden var månegud. Månen er hvid, og som bavian kaldes Thot også for "Store Hvide". Sølv ansås også for hvidt, og gudernes knogler var lavet af sølv. Andre farver nævnes også i forbindelse med amuletleksikonet, da hver i sig selv også havde bestemte betydninger. Gul eller guld var f.eks. gudernes kroppe, da farven også var knyttet til solen og dermed evigheden; sort, der som farven på Nilslammet betyder frugtbarhed og genfødsel, og samtidig er nattens og dermed dødens og underverdenens farve; og blå er himmel og hav eller rettere den livgivende Nil, og dermed også frugtbarhed og genfødsel.

Fig. 9 Miniature-
værktøj. Foto
David
Chris-
tensen.

Udjat-øjet kaldes også Horus-øjet, idet det er knyttet til historien om, hvordan Horus' øje blev såret af hans onde onkel Seth [fig. 10]. Eftersom det siden blev helbredt, kom det til at stå for "det helede" med stor beskyttende kraft. Det er således en af de mest almindelige amuletter, og på udstillingen vises dette ved mange ens *udjat-øjne* af gul og turkis fajance, hængt op så at de ligner en sværm, der kommer flyvende [bagsiden] .

Hjertet anså de gamle ægyptere for sædet for intelligens og vilje, og formen anvendtes også ofte som amulet. Ved balsameringen skulle hjertet forblive i mumien, hvor en hjerteskarabæ skulle hjælpe den afdøde, eller rettere hans hjerte, til at tale sandt ved domsafsigelsen i Underverdenen [fig. 11]. "Mit hjerte er med mig, og skal ikke tages bort", som det citeres. I udstillingen knyttets hjerteamuletter og hjerteskarabæer også sammen ved hjælp af en monumental skarabæ, som der bliver plads til ved en

Fig. 10 *udjat-øje*.
Foto David Chris-
tensen.

lille udvidelse af arealet [fig. 12]. Den er af basalt og stammer sandsynligvis fra et tempel i lighed med den kendte store skarabæ, eller guden Khepri, i Karnak-templet ved den Hellige Sø. Sidstnævnte er fra Amenhotpe III's tid, hvorimod Nationalmuseets eksemplar, som til daglig kan ses i Antiksamlingen, er dateret til Sentiden, ca. 664-332 f.Kr.

En af de sidste amuletter i leksikonet er nakkestøtten (eller hovedstøtten, som den kaldes her), og her vises også et fint eksempel i normal størrelse. Den er ikke udstillet til hverdag, men udstillingen gav en god anledning til at finde den frem. Den tilhørende tekst giver ingen datering, men den besøgende bliver gjort opmærksom på, at den på forsiden bærer navnet på militærskriveren Tjuria, hvorved den bliver en personlig ejendel. Nakkestøtter fandtes ofte som en del af gravudstyret, men man kunne altså også have en med som amulet, hvor den også kunne støtte nakken/hovedet. Uden at det direkte var planlagt, er det så heldigt, at man fra Amuletdstillingen kommer lige ind i Etnografisk Skatkammer, hvor den første store montre netop viser nyere nakkestøtter (og stole) fra hele Afrika. Ligesom ægypterne ikke var de eneste, der benyttede sig af amuletter, så var de heller ikke alene om nakkestøtten. Hvorvidt den også har en videre betydning i afrikanske etnografiske sammenhænge må her stå ubesvaret.

Fig. 11 Hjerte-skarabæ. Foto David Christensen.

Fig. 12 Den store skarabæ (43 x 50cm). Foto TB.

De allersidste amuletter i leksikonet er forskellige typer, der er samlet under overskriften kongesymboler. Nogle af dem har man allerede mødt tidligere i udstillingen på forskellig vis som f. eks. grib og kobra for Øvre og Nedre Ægypten og *djed*-søjlen, der også kan være udstyret med *atef*-krone som Osiris og kongen. En cartouche anvendes normalt til at omkranse to af kongens navne, men formen eksisterede også som amulet, hvor den ved at favne eller omkranse "alt" også gav beskyttelse. Desuden ses fjer, både strudse- og falkefjer. Den første kender vi på gudinden Maats hoved, og som garant for balance og orden modsat kaos. I forbindelse med vejningen af hjertet ved den førnævnte domsafsigelse er Maat og fjerens også nævnt, da netop denne scene fra Dødebogen er afbildet på væggen. For at få strudsefjeren med i denne sidste konge-kategori nævnes det, at det er kongens vigtigste opgave at opretholde verdensordenen eller *maat*. Falkefjeren hører til Horus, som også er symbol på

kongen og samtidig hans beskytter. Dermed bliver falkefjer-amuletten også en af de beskyttende amuletter.

Afslutning

Som egentlig afslutning på udstillingen er ophængt et sæt gylden mumieudsmykning, der også kan ses som en form for amulet. På denne måde kommer vi tilbage til udgangspunktet, livet, døden og amuletterne. Sættet består af en bred halskrave, og på den oprindelige mumies bryst lå Maat med udbredte vinger. Under og ved siden af hende ses de fire Horus-sønner og gudinderne Isis og Nephthys. Et lodret bånd med en ligeledes gylden indskrift bærer den afdødes navn, Hapikhet, i sort, da det er tilføjet til sidst. I den tilhørende tekst dateres udsmykningen til ca. 330 f.Kr, og vi kommer også tilbage til Dødebogen, da den netop nævner et halssmykke af guld. At det her er forgyldt stuk betyder mindre.

Fig. 13 Djed-søjler.
Foto John Lee,
Nationalmuseet.

Forklaringer i form af citater fra Dødebogen og billeder fra den har fulgt den besøgende gennem udstillingen, der viser mange amuletter og andet fra magasinerne sammen med et udvalg fra den permanente udstilling og et supplement af 15 indlån fra Thorvaldsens Museum, heriblandt en større *shabti*-figur og en hjerteskarabæ. Selvom amuletter også eksisterede for de levende, er langt de fleste, som er bevaret til i dag, fundet på mumier. Da de således havde meget stor betydning for den afdødes efterliv, er det indlysende, at en udstilling om amuletter også vil indføre den besøgende i ægyptisk dødetro. Amuletterne skal her især forstås i denne sammenhæng, og det gøres bl.a. klart ved at man supplerer de egentlige amuletter med andre genstande, hvoraf de fleste stammer fra grave, og mange også kan siges at have "amulettisk værdi". På flere af dem, såsom steler, kister og mumier, afbildes de samme symboler, som vi møder i form af amuletterne, og amuletterne fremstår i det hele taget som en "del af pakken", men en meget vigtig del. Udstillingen er ikke stor, og

ved et hurtigt øjekast kan den forekomme lidt "tom" med de store vægge og små kighuller. Med forholdsvis enkle virkemidler indføres og oplyses den besøgende på forbilledlig vis, men det kræver dog, at man giver sig lidt tid til at se og læse, da det ville være synd og skam bare at skynde sig forbi de fine små amuletter.

Anne Haslund Hansen har med hjælp fra David Christensen skabt en flot indføring i ikke bare de ægyptiske amuletters verden og sammenhænge, men også i selve de forestillinger, som ægypterne gjorde sig om liv og død.

Amuletudstillingen kan som nævnt ses frem til d. 13. september 2009, og hver søndag i august er der omvisning i udstillingen. På et lidt senere tidspunkt flytter den til Jylland, da det med mindre justeringer er muligt at opstille de omtalte vægge med kighuller i udstillingslokalet i Jelling.

Munken Marina

Om den hellige Marina fra Bithynien

Annette Lerstrup

I det 6. og 7. århundrede opstod en række beretninger om kvindemunkke – kvinder, der forklædt som mænd slog sig ned i klostre eller som eneboere. Den beretning, der her gengives, handler om en sådan kvindemunk, Marina fra Bithynien. Udgangspunktet er den koptiske version, der er delvis bevaret i flere fragmenter. Disse koptiske fragmenter, der stammer fra tre forskellige, stort set enslydende håndskrifter, består af i alt ni – mere eller mindre overlappende – blade på pergament, der befinder sig i Oxford, Wien og Paris.¹ Desværre giver de ikke selv tilsammen den komplette legende; den er dog bevaret i sin helhed på bl.a. syrisk, græsk, latin, etiopisk, arabisk, middelalderfransk, højtysk, neder-tysk og gammeldansk.² Til gengæld har den koptiske version en hel del interessante detaljer, der ikke forekommer i de øvrige manuskripter. Af de koptiske manuskripter er pariser-manuskriptet skrevet og dateret i 920'erne; de to andre kan palæografisk dateres til det 11. århundrede. Beretningen om Marina er imidlertid forfattet før det 7. århundrede – sandsynligvis i det 6. århundrede men måske endda i det 5. århundrede; og den er efter al sandsynlighed oprindeligt forfattet på syrisk.³ Imidlertid er vor koptiske version formentlig oversat – eller snarere gendigtet – fra græsk.

Det kursiverede i det følgende er rekonstruktioner af lakunerne dels på grundlag af de andre bevarede versioner, dels og fortrinsvis ud fra konteksten i de koptiske fragmenter.

Om den hellige Marina

Marina er eneste datter af kristne forældre. Efter moderens død ønsker faderen at gå i kloster. Han udgiver pigen for sin søn og kalder hende Marinos, så at han kan tage hende med sig i klosteret. Samtidig advarer han hende om at bevare hemmeligheden om sit køn.

.....] om alle disse ting, før end vi kommer til dette sted."

Da klosterforstanderen blev bekendt med mandens forhold, og da denne fortalte ham, at hans kone havde fundet hvile, tog han ham til sig. Han beordrede, at man gav ham et sted at være ligesom alle brødrene. Han tog de gaver, som han havde med sig, og som udgjorde 200 *holokottinos*.⁴ Han lagde dem foran klosterforstanderen med ordene: "Gør denne velgerning at modtage denne lille almisse, så at du kan uddele den til de sjæle, der er i dette kloster, at vi ikke ligger dem til byrde."

Klosterforstanderen sagde [venligt?] til ham: "De, der er i dette kloster, har ikke behov for rigdomme, for deres Regel er at 'arbejde med hånden for at leve.' Hvis en af dem bliver syg og bliver svagelig, så plejer brødrene at anstrenge sig for ham, så at de giver til ham af deres hænders arbejde og finder velgerninger mod ham. Sådan er skik og brug på dette sted. Dette Bjerg⁵ har ikke behov for guld, min søn, tværtimod er vort behov vore sjæles frelse. Den, der drager omsorg for os, er En der er Trofast og En der er Rig. Men vend dig mod Verden, for der er mange dér, der lider nød sammen med deres koner og deres børn, idet de sulter og tørster og er nøgne, og uddel det til dem. Vend dig så mod os, og vi skal modtage dig og din lille søn med glæde."

Manden kastede sig ned og tilbad ham, idet han sagde: "Min herre og fader, kast mig ikke ud for at se Verden på ny, så at jeg ikke tager skade på sjælen."

Da klosterforstanderen så hans sorg og hans hjertes længsel efter at blive munk, gav han ordre til den tjenende munk, og han tog dem med sig; Og han ragede hans hoved og satte *klaff'en* på hans hoved.⁶

Han tilbragte syv år sammen med sin lille søn Marinos i askese og from livsførelse. Han opdrog Marinos godt i skriveteknikken, salmerne og vekselsangen.

Tegning af
Sussi Bech.

Marinos' fader blev syg af en dødelig sygdom, og den var alvorlig. Klosterforstanderen kom til ham og besøgte ham. Han sagde til ham: "Min Herre og Fader, jeg tænker mig, at dette er min sidste sygdom. Jeg beder dig, hvis jeg forlader legemet, kast ikke din tjener Marinos bort fra dig, hverken dag eller nat, så at han kan tjene dig." Efter nogle dage udfriedes han, og han steg op til Gud.

Klosterforstanderen tog Marinos til sig, og han opdrog ham godt i munkelivets regler.

Han var blevet voksen, uden at noget menneske kendte til hans hemmelighed; og han gav sig hen i askese og tilbagetrækning fra livsførelse. Da brødrene så, at ingen hår vok-

sede på hans hage, kaldte de ham for eunuken Marinos. Hans sjæl søgte mod afsondrethed indenfor, og han bad klosterforstanderen: "Jeg skammer mig ved kun at være sammen med lægfolk".

Da han (klosterforstanderen) erkendte, at han (Marinos) var blevet voksen, gav han ham det sted, der havde været hans faders. Og han forblev dér alene i stor askese, så at hans navn var berømt alle steder.⁷

Men så blev vore slægters fjende, oldtidens slange, misundelig – som det er hans vane. Og han gav den tanke til brødrene, der skule drage til Ægypten vedrørende tiendet: "Tag eunuken Marinos med jer, så at han kan passe på tiendet, for en stor del deraf fordærves hvert år." De bad klosterforstanderen, og han gav ham til dem. De erkendte ikke den onde snare, idet fjenden ønskede at påføre Marinos lidelse gennem dem.⁸

Byens *archont*, på hvis grund munkene slog lejr, og som udviste megen godhed og menneskekærlighed mod dem ved at bringe deres tiende til dem på Bjerget og derved modtog deres velsignelse, havde en ung datter.

Dette år var hans datter blevet voksen. Hun faldt i synd med en ung mand af sin slægt. Han tog hendes jomfrudom, og hun blev gravid ved ham. Da de erfarede fejltrinnet, der var sket – nemlig at hun var blevet gravid – blev de enige om at lægge fejltrinnet over på Marinos.

Da brødrene havde modtaget deres tiender, løftede de det op og begav sig til klosteret.

Men efter nogle få dage blev pigens skam [åbenbaret]

Marinos anklages for at have gjort pigen gravid. Han kaldes til klosterforstanderen og bekender blot at han er en stor synder (men ikke at have besvangret pigens!), hvorefter han udstødes af klosteret. Han slår sig ned udenfor porten i en lille hytte. Da barnet er født, kommer pigens fader og kaster det – en dreng – for fødderne af Marinos: "Han er din, opdrag ham som du finder for godt." Pigens fader har åbenbart sine "bully-boys" med sig, og de har grebet Marinos:

.....] sørge for ham."

Han rejste sig og kastede sig på jorden foran dem og hylkede dem, idet han sagde med en synders stemme: "Tilgiv mig, mine herrer; således som I befaler det, det vil jeg gøre." Straks kastede de ham fra sig og begav sig til byen.

Marinos bankede på døren i porten. Dørvogteren kom ud og så den udstødte unge mand, og han undrede sig over Marinos' store tålsomhed. Han sagde til ham: "Hvad vil du gøre nu?" Og denne store, tålsomme Marinos, sagde til ham: "Jeg beder dig min herre og fader, tag denne måtte(?) til dig samt disse rør. Pas på denne lille hytte og lad ikke nogen ødelægge den. Sandelig, jeg skal leve, og jeg skal vende tilbage. Gør den velgerning vedblivende at tænke på mig i dine hellige bønner. Jeg går for at finde livsunderhold for denne sjæl."

Han tog den lille dreng op og bar ham ind til byen. Han søgte efter en jordemoder og en amme, bærende den lille, grædende dreng.

Gud sørgede for en jordemoder til ham, og han sagde til hende: "Gør denne velgerning for Guds skyld. Sørg for denne lille dreng, således som du ved. Jeg skal arbejde, så at jeg kan give dig din løn. Og erhverv Guds kærlighed: Søg mig en kvinde, så at hun kan give ham mælk til den gængse løn."

Jordemoderen tog ham fra ham. Hun bandt hans navle, strøede salt på hans lille legeme og badede ham. Diegivende kvinder kom til ham og gav ham mælk. De undrede sig over Marinos, hvorledes et barn var blevet bragt til verden til denne eunuk-munk. Og de spurgte ham: "Hvad er der sket for dig?"

Men fordi han ikke ønskede at lyve, sagde han til dem: "Gud er den, der ved hvad der er sket."

Herren udvalgte en diegivende kvinde. Han talte med hende og fastsatte hendes løn. Hun tog den lille dreng fra ham. Han satte sig i kirken og han ... [tiggede?.....]

Da barnet er vænnet fra, slår Marinos sig igen ned lige uden for klosteret. Barnet opdrages i et fromt og asketisk liv, og Marinos påtager sig tålmodigt de hårdeste afsavn. Han og barnet lever kun af vand og brød, der knap kan give føden til dem begge to.

Dørvogteren, der var ved porten, gjorde idelig velgerninger mod ham og den lille dreng. Og han vendte sig til de ældste i klosteret for at lade dem bede klosterforstanderen om at have medlidenhed med ham og give ham et lille sted at være inden for porten på grund af den lille dreng, så at ikke de vilde dyr skulle sønderrive ham.

Imidlertid tillod fjenden dem ikke at gøre dette, eftersom de havde afsky for ham, idet de hadede ham som en horkarl... [... Klosterforstanderen sagde] "Men tillad hverken ham eller hans søn at komme blandt brødrene."

Marinos tilbragte 12 år i denne tålsomhed, afskåret fra andre, idet han var uden for porten. Han var ikke svag af hjerte én dag. Ej heller talte han ét ord af [beklagelse] fra sin mund. Ej heller bad han om et brød fra klosteret eller en dadel. Ej heller plagede hans tanker ham, fordi hans fader havde givet guld til dem. Han var tilfreds med at leve ved sine hænders arbejde. Og hans næring var et mål brød og salt og et mål vand.

Og det skete, at da hans tilmålte tid i denne Verden var fuldbragt, således som det er ethvert menneskes lod, blev han syg. Feberen trykkede ham meget. Dørvogteren gik ud til ham for at besøge ham, og han fandt ham liggende på jorden med en sten under sit hoved. Han sagde til ham: "Hvad er der sket med dig, min broder Marinos?" Han sagde til ham: "Tænk på mig, min herre og fader, for jeg er syg i dag. Den sande Gud, Jesus Kristus vil gengælde dig din løn (for det som du har gjort) mod mig og min lille søn. Jeg tænker, min elskede fader, at dette er min sidste sygdom. Fuldend den barmhjertighed mod mig for Guds skyld: Hvis jeg forlader legemet, tag min unge søn til dig, opdrag ham godt i frygt for Herren og vore fædres Regel og håndens arbejde til hans underhold. Og jeg beder dig på mit ansigt, lad ikke noget menneske [komme nær] mig, hvis jeg dør, men gør den velgerning, og du skal modtage den sidste løn. [...]. Læg mig i en af deres gravhuler. Dette er det gode [jeg beder om fra dig]"

Og da det blev lyst [...] hørte dørvogteren den unge drengs stemme, idet han græd og sagde: "Ve mig, min elskede fader, du har gjort mig ulykkelig i dag." Han gik ud til ham, og han fandt ham død. Han satte sig og han græd over ham. Og efter en lille stund rejste han sig for at berede hans legeme. Han så på hendes lemmer, og han opdagede, at hun var en kvinde ligesom enhver (anden). Han undersøgte hendes bryster, og han fandt dem temmelig indtørrede og indskrumpede på grund af hendes askese.⁹ Så snart han erfarede, at hun var en kvinde, sønderrev han grædende sine klæder og strøede aske på sit hoved. Han gik til den gamle klosterforstander, mens han rykkede sine skæghår ud. Da den Gamle¹⁰ så ham, blev han bestyrtet. Han sagde til ham: "Hvad er der sket, min søn?" Han sagde til ham: "Ve mig, min herre og fader. En Guds vrede er kommet over os fra himlen." Den Gamle sagde: "Hvordan det?" Han sagde: "På grund af Marinos, Guds tjener. For se, i 20 år har vi givet ham lidelse, vi vidste det ikke; og han har ikke vist svaghed en eneste dag. Han har fundet hvile i denne nat. Jeg fandt ham, idet hun var en kvinde ligesom min moder, der har født mig." Den Gamle råbte højt, og han rykkede sine skæghår ud. Han råbte højt og sagde: "Herre Jesus Kristus, tilintetgør mig ikke på grund af mine synder, for de er store!"

Alle brødrene stimlede sammen, da de hørte hans stemme, idet han græd: "Velsignet være du Marinos, Jesu Kristi Martyr! Rejs jer, mine børn. Lad os græde over os selv, og lad os gå til et svagt kar, der har gjort alle munkene til skamme."¹¹ Lad os gå, og lad os bede hos hende med mangfoldige tårer, så at hun beder Gud for os, at han fjerner sin vrede fra os, fordi fjenden har gjort sin vilje mod os. Se, i lang tid har vi ladet ham (=fjenden) i fred, og gjort Gud vred, og vi vidste det ikke."

De rejste sig alle sammen med den Gamle, og de gik til hytten udenfor, hvor Marinos lå. Og den unge dreng sad hos ham og græd.

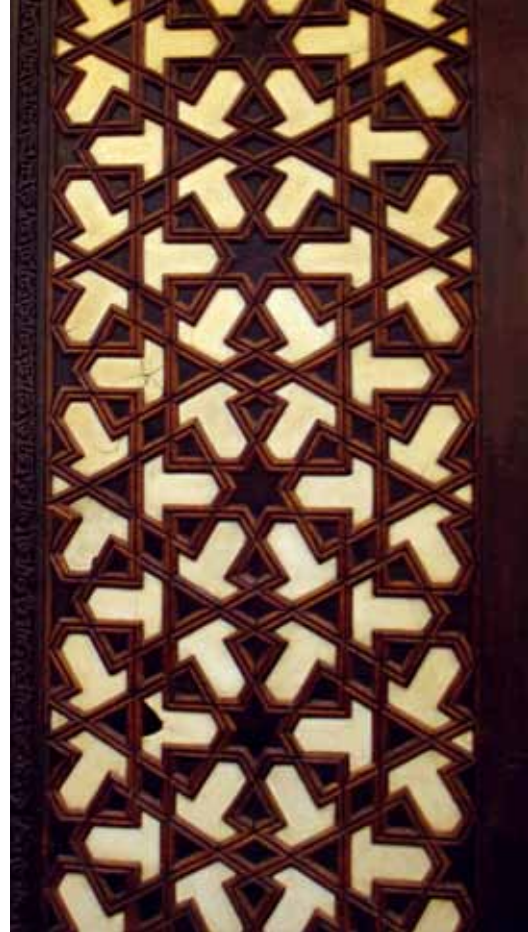
Da de erfarede i sandhed, at hun var en kvinde, løftede de deres stemmer, mens de græd. De tilbad Herren på deres ansigt: "Oh Gud, tilintetgør os ikke på grund af den synd, som vi har gjort mod denne retfærdige!" Og efter en lille stund sagde de: "Lad os sørge for hendes legeme i enhver respekt."

Brødrene fra Ægyptens klostर्सamfund rejste sig og sagde: "Lad os sende bud efter byens *archont*, så at han kan se det, der er sket, og så at han kan komme sammen med sine bysbørn, at vi kan blive fri fra besmittelsen fra hans urene dat-ter. Thi se, i knap 21 år har skammen ikke tilladt os, at vi viser vort ansigt i byen."

Straks sendte de bud efter ham, og de flyttede ikke den hel- lige Marinos' lig, førend han bestyrtet kom til. Han erfarede den synd, som han havde begået. Han kastede sig på sit ansigt, og han tilbad den Gamle og alle brødrene og sagde: "Jeg beder jer om at bede Gud for mig, at Han vil vise mig barm- hjertighed, og at Han vil fri mig for de synder, som jeg har begået. For siden hin tid er intet godt hændt mig, hverken i mit legeme eller i det, der er sket for mig."

Den Gamle og brødrene stillede sig ved liget. De beredte det godt i enhver henseende – således som for en martyr. De løf- tede det op, og de bar det til kirken. De forrettede gudstje- neste for hende; og de holdt kommunion over hende. De bar hende ud, mens de sang salmer for hende. De lagde hendes legeme ved siden af archimandriternes legemer. Og de vendte tilbage til deres boliger i stor sorg og gråd, idet de tænkte på denne kvindes store dyd og hendes tålsomhed over for al den lidelse i denne lange tid – og hun sagde ikke et ord om dette over for ulykken, idet hun var ren og uskyldig i den sag. Hvor- imod hun gjorde sig stærk ved Den Urokkelige Sten (=Je- sus).

Og den gamle klosterforstander belærte brødrene hin dag, idet han sagde: "Mine børn, lad os ikke være ligegyldige med hensyn til vor frelse. Lad os derimod nidkært efterligne denne

Martyrs, denne Jomfrus, denne Stridskvindes liv, hun der har båret dette i den korte tid, og som har påtaget sig disse store lidelser og denne foragt i en kort tid. Men nu vil hun arve det evige Gode indtil evigheden i æonerne, der kommer, ved den som hun har elsket, og ved hvem hun har gjort sig stærk, vor Herre Jesus. Han hvem æren tilhører og Hans gode Fader og Helligånden, nu og til alle tider indtil evighedernes evighed. Amen."

På pariser-manuskriptets sidste blads verso er følgende kolofon:

Gør den velgerning, mine hellige fædre klerke og mine fædre munke: Enhver der vil forelæse fra dette hovedværk, bed for vor gudselskende, meget hellige og myndige(?) ærkediakon Shenoute, søn af den myndige(?) Merkurios fra Toutôn (Tebtynis). For han har draget omsorg for (denne bog) med passende møje. Han har givet den til den hellige profet Apa Shenoutes kirke ved Athribis' Bjerg i distriktet Panos, for sin sjæls frelse, så at den hellige profet Apa Shenoute beder Kongen Kristus for ham, så at Han fradrager ham alle hans synder, og så at Han velsigner ham og hans hustru og deres børn, og hans tagen og given, og enhver der tilhører ham. Og også at Han giver ham hundredefold gengæld for hans løfter i det himmelske Jerusalem, alle Retfærdiges by. Amen. Således vil det ske.

Tænk også på os, oh vore hellige og kærlige fædre, når I løfter jeres hænder; vi er de stakkels syndere, diakonen Kalamon og diakonen Stefanos, sønner af diakonen Basilios og skrive i Toutôn i Fayum. Efter Diokletian, Martyrernes Æra år 64[...]¹²

Den koptiske Marina sammenholdt med de andre versioner

Legenden om Marina findes som nævnt i adskillige versioner fra Etiopien til Danmark. Af alle disse skiller den koptiske sig klart ud med sine mange meget specielle detaljer, der ikke kendes fra de øvrige versioner, mens de andre er forbavsende ens. Det drejer sig især om forholdende omkring barnets fødsel: i alle de "orientalske", i mindst tre af de græske, og i en af de latinske versioner får Marinos barnet straks efter fødslen, som i den koptiske. I de fleste af disse tigger han mælk fra hyrderne. Men i den koptiske version – og hele denne passage er enestående for den koptiske version – finder han en amme og en jordemoder, der skal gøre barnet i stand: Vi får beskrevet hvordan jordemoderen binder navlestrengen og herefter strør salt på barnet, inden hun vasker det. Ligeledes er ammernes udtalte undren over, hvordan en eunuk kan blive fader, enestående for den koptiske tekst. Denne undren,

der jo er ganske naturlig, har ingen overhovedet – hverken munke eller abbeder – i de versioner, der ellers antager, at Marinos kunne være eunuk.

Skikken med at gnide det nyfødte barn med salt kendes fra de østlige Middelhavsområder og bruges/brugtes helt op til moderne tid i Palæstina. Vi støder på den allerede i babylonske tekster; men saltning af den nyfødte nævnes også af Soranos i hans bog om kvindesygdomme.¹³ Skikken kendes imidlertid ikke fra (oldtidens) Ægypten, og detaljen forekommer ikke i de andre "orientalske" versioner. Det er derfor sandsynligt, at oversætteren/gendigteren af vor tekst har fået ideen fra den store jødiske befolkning i Alexandria.

Med hensyn til ammens løn findes adskillige græske ammekontrakter fra Ægypten samt en enkelt på demotisk. Ammekontrakter kendes også fra babyloniske tekster.¹⁴

Andre forskelle

Handlingen henlægges (hvis det nævnes) til enten Ægypten (Alexandria) eller Bithynien.¹⁵ Pigens fader er i den koptiske version "*Arkhoth* i Byen" – i de fleste af de andre er han krovært.¹⁶ Kun i den gammeldanske er han *høfding af thet market*.¹⁷

Pigens elsker er i vor tekst "en ung mand af hendes slægt"; i de andre er han soldat eller ridder. Kun i de arabiske versioner er han "en af deres venner".

Kun i den koptiske og en af de franske versioner indlades Marinos ikke i klosteret efter en tid. I de andre gør han – i flere med den lille finesse, at de andre munke truer med at udvandre, hvis abbeden ikke vil følge deres forbøn. Kun den koptiske version slutter med abbedens belæring til munkene. Ligeledes er bemærkningen om, at et svagt kar har gjort munkene til skamme, enestående for den koptiske version. Til begge disse detaljer findes paralleller hos *Hilaria* (se *Papyrus* 15/2, 1995 s. 2-22).

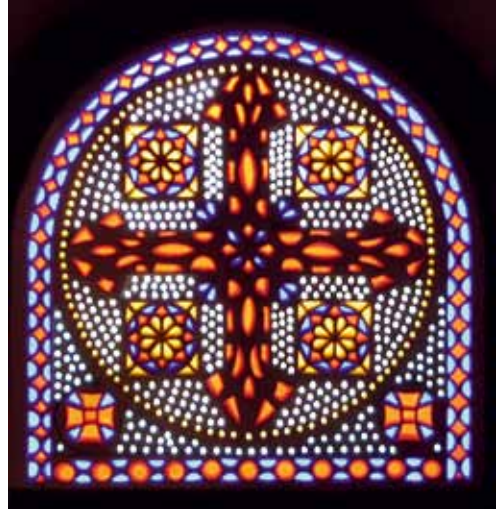
I alle de andre versioner (undtagen den arabiske) bliver pigen besat af en *daimon*. Hun kommer til begravelsen og tilstår sandheden, hvorefter hun helbredes. Efterfølgende sker der mirakler ved graven.

I den syriske og en af de latinske versioner lyder Marinas stemme fra himlen, hvor hun tilgiver klosterforstanderen, der i sin uvidenhed har handlet uretfærdigt mod hende. I flere af de franske versioner byder Jesus fra himlen Marina velkommen som sin brud i dødsøjeblikket.

Fotos LM fra koptiske kirker i Cairo.

Litteratur

Walter Till, *Koptische Heiligen und Martyrer Legenden I*, Rom 1935, s.26-33.
Noël Giron, *Légendes Coptes – fragments inédits*, Paris 1907, s.31-44.
Léon Clugnet, 'Vie et Office de Sainte Marine', *Bibliothèque Hagiographique Orientale* 8, 1905.
Agnes Smith Lewis, 'Select Narratives of Holy Women', *Studia Sinaitica* 9-10, 1900, s. v-xi; *Studia Sinaitica* 10, 1900, s.xix og s.36-45.
Evelyn Patlagean, 'L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance', *Studi medievale* 17/2, 1976, s.597-623.
Carl. J. Brandt, *Dansk Klosterlæsning fra Middelalderen II*, 1858, s.87-115.

Noter

- 1 Se Walter Till og Noël Giron (litteraturliste).
- 2 Se Leon Clugnet og C.J. Brandt (litteraturliste).
- 3 Marina kaldes "fra Bithynien" for at skelne hende fra den langt yngre Marina fra Sicilien. Bithynien er i oldtiden et landområde i det NV Lilleasien Ø for Bosporus.
- 4 Koptisk betegnelse for guld-*solidus*'en. Tak til Adam Bülow-Jacobsen for oplysningen.
- 5 "Bjerg" **τοοϋ** bruges i koptisk terminologi generelt dels om et bjerg eller høj med flere klostre, dels om det enkelte kloster. Bjerg et og/eller klosteret forbliver i denne tekst unavngivet. Det er nærliggende at tænke på Nitria eller Shiêt vest for Alexandria – især da munkene i vor tekst omtales som **ΛΙΑΚΟΝΙΑ ΠΙ ΚΕΗΕ**, Ægyptens klostresamfund, bortset fra at det om Shiêt vides, at man dér ikke lever efter nogen nedskrevet Regel (i de koptiske fragmenter bruges én gang glosen *kanon* ellers *nomos*). I den etiopiske version er det et af klostrene i "Ascetis' Ørken" – umiddelbart at forstå som "Asketernes Ørken", men det må forstås som Scetis/Shiêt. I den syriske version er det klosteret Kanibîn/Cannoubin i Libanon (dvs "Klosteret" – navnet er selvfølgelig afledt af **κοιτοβήιον** = kloster). Ligeledes i den arabiske version benævnes klosteret "Kanubîn på Libanons Bjerg". I de europæiske versioner er klosteret anonymt.
- 6 En *klaft* er den kyselignende hætte evt. med hvide broderier, de koptiske munke stadig bruger.
- 7 Marinos har åbenbart indtil nu kun været en slags novice, "sammen med lægfolk"; han har ikke aflagt det endelige løfte, men nu ved at få tildelt faderens celle eller hermitage bliver han fuldt optaget i munkesamfundet/klosteret. Det klostresamfund, der beskrives i denne beretning, er en sammenblanding af forskellige "systemer". Der er i Ægypten dels munkesamfund bestående af eneboere, der lever i hver sin afsondrede hytte eller hule, dels samfund der lever i hvad vi i dag forstår ved et egentligt kloster: et bygningskompleks med mur omkring etc.
- 8 Det er kun i den koptiske og i Metaphrasts latinske version fra 1581, at Djævelen optræder som igangsætter decideret og explicit for at skade Marinos.
- 9 Også Hilaria, en anden kvindemunk (se *Papyrus* 15/2, 1995, s. 9-22), beder om ikke at blive afklædt og vasket til begravelsen. Detaljen om brysternes tilstand og årsagen, askese, siges også om Hilaria, men den forekommer kun i den koptiske version af Marina.
- 11 Hidtil har teksten brugt den græske glose **ήγμων**, leder, forstander, men pariser-manuskriptet (som har slutningen på historien) skifter nu konsekvent til det koptiske **ΠΕ ΖΕΛΛΟ** "den Gamle".
- 11 Det samme udtryk bruges om Hilaria: "I sandhed, et svagt kar har i dag gjort en mængde munke til skamme. I den arabiske version kalder Marina sig selv for "en svag busk".
- 12 Martyrenes Æra regnes fra kejser Diokletians første regeringsår 284. Pariser-manuskriptet er altså afskrevet et sted mellem AD 923 og 933.
- 13 Marten Stol, *Birth in Babylonia and the Bible*, Cuneiform Monographs 14, 2000; Hilma Gradquist, *Birth and Childhood among the Arabs*, Helsingfors 1947; Soranos, *Gyneikeion* II.3; samt I Ezekiel 16:3-4.
- 14 I den demotiske ammekontrakt består lønnen af 1 1/6 *artabe* hvede (ca. 35 kg.), 1/2 mål olie, 1/2 *kite* sølv samt tøjvask 1 gang om måneden; desuden 1 *deben* og 2 *kite* sølv årligt til tøj (K.-H. Thissen, 'Der demotische Ammenvertrag aus Tebtunis', FS Lüddekens, *Grammata Demotika*, Würzburg 1984, s.237-242). En græsk-ægyptisk ammekontrakt angiver lønnen til 10 sølvdrakmer og 1/2 l olie om måneden (*Select Papyri* I:16, Loeb ed.) I de oldbabylonske ammekontrakter er lønnen byg, olie og uld, nogle gange sølv (Stol *op.cit.* s. 182). Se også 2. Mosebog 2:9.
- 15 "Byen" i vor tekst kan kun opfattes som Alexandria; og **ΛΙΑΚΟΝΙΑ ΠΙ ΚΕΗΕ** "Ægyptens klostresamfund" siger sig selv.
- 16 En pudsig detalje er, at i to af de latinske og i flere af de franske versioner har man misforstået det græske **πανδοκευς** "krovært" som et personnavn: Pandotius/Pandochos og Pandoches/Pandoux hhv.
- 17 Hvilket svarer nogenlunde til *arkhont*.

Lise Manniche

Skriverskolen i Ramesseum

Fig. 1 Ramesseum set fra oven. Den nyfundne skriver-skole har ligget i det syd-østlige hjørne (bagest t.v. i billedet). Foto LM.

Siden 1991 har franskmændene under ledelse af Christian Leblanc for CNRS¹ haft gang i udgravninger i Ramesseum, Ramesses II's tempel på vestbredden af Theben, et "millionårshus", der på den ene side som kongens dødetempel havde til formål at sikre kongens evige liv og på den anden side var et vigtigt socialt og økonomisk center. Templet havde tilknyttet depoter, værksteder, køkkener, bagerier, og det er beregnet, at det har kunnet brødføde ikke færre end omkring 3000 familier. Den franske ekspedition har fundet mange levn af dagliglivet i templet dengang fra ovne, krukker og brødforme af ler til ostraka og ufærdige skulpturer. Lokaliseringen af en skriberskole i efteråret 2008 er en af de vigtigste opdagelser i de senere år, for det er den første af sin art, som der er fundet arkæologiske rester af.

Skriverskolen lå syd-øst for selve tempelbygningen [fig. 1] og fylder mere end 700m². Den er opdelt i tre sektioner, hver med større rum og mindre "celler". Disse er adskilt af mure af soltørrede mursten stemplet med det kongelige segl. Undervisningen foregik i fri luft under en baldakin som beskyttelse for solen. Identifikationen af bygningen som skri-

verskole fremgår af, at der på et omkring 40 meter langt område med stolpehuller (til baldakinen) blev fundet en stor mængde ostraka, kalkstensskærver med skriveøvelser og tegninger. Vi er ifølge Leblanc i "Livets Hus", som skriberskolen hed. Da der også blev fundet rester af spil, f.eks. "terninger" af knoglestumper, ser det ud som om, at der var plads til afslapning efter undervisningen.

Ligesom i en islamisk koranskole ("madrassa") lærte man ved at kopiere. Der findes utallige afskrifter af opbyggelige skrifter, der fremhæver skriverens hverv på bekostning af f.eks. landmandens og håndværkerens.² Eleverne har afskrevet religiøse tekster og hymner og formodentlig også en stor del administrative dokumenter, for det var den slags ordforråd, de fleste elever ville få brug for at kende til i deres fremtidige karriere ude i samfundet. "Bogen om *kemit*" (måske noget i retning af "facitliste") var en bog, der blev skrevet i 11. eller 12. dynasti, men som åbenbart var meget anvendt mange hundrede år senere i Nye Rige, specielt i begynderundervisningen, en slags kompendium af ord og sætninger, der ville være nyttige for en aspirerende embeds-

mand.³ Men skriverkunsten og tegnekunsten gik hånd i hånd. De små hieroglyffer skulle udføres så nøjagtigt som store relieffer, men der var samtidig brug for skrivere, der mestrede de hurtigere, kursiverede hieroglyffer, som vi kender som hieratisk skrift. Mange skrivere må have haft deres gang her [fig. 2]. En af dem fik en fin grav på klippeskråningen over templet (nr. 111): Amonwahsu, der var “skriver af guddommelige skrifter på Amons gods”. Hans far, Simut, var omridstegner. Nogle af de skrivere, vi kender fra Deir el-Medina, må have slidt med skriveøvelserne i Ramesseums skole. De ostraka, der er fundet i templet, både af Leblanc for nylig og de tidligere for over 100 år siden,⁴ stammer alle fra Nye Rige.

Fig. 2 En skriver i Ramesses IIs tjeneste, Fra kongens tempel i Abydos. Foto LM.

De begrænsede informationer, der indtil nu er kommet frem om de franske udgravninger, vedrører den mere verdslige del af institutionen. Et “Livets Hus” var også et kultsted.⁵ Det er beskevet i Papyrus Salt i British Museum (formodentlig fra tiden lige inden ptolemæerne), en afskrift af et ældre manuskript med instruktioner angående en ugelang religiøs fest. Her kan man læse om en sandbestøet gård med et telt i midten, hvori der stod en statue af Osiris, som var centrum for ritualer med det formål at opretholde og forny selve livet. I forbindelse hermed har der været et bibliotek med “hemmelige” bøger af kultisk, religiøs og ikke mindst lægevidenskabelig og kunstnerisk art (skønlitterære værker forekommer slet ikke i denne sammenhæng). Lægernes opgave var netop at holde folk i live, og billedhuggere med titlen “de der levendegør” skabte det på et andet plan.

Da den sidste kong Rameses var død, og de følgende herskere ikke længere lod sig begrave i Kongernes Dal og derfor heller ikke havde behov for et “millionårshus” i ørkenranden, var disse templers primære rolle udspillet. Men det betød langt fra, at hele vestbredden lå stille. Beboerne døde og blev begravet, også indenfor templets mure, og helt ned i romertiden boede der folk, der fik grave med udsøgt gravudstyr. Den romerske historiker Diodor forsøgte i teorien at rekonstruere Ramesseum og det, der havde udspillet sig i det. Han tog sine informationer fra en vis Hekataeus fra begyndelsen af ptolemæertiden kort efter 300 f. Kr., der beskriver Ramesseum. I et ambulatorium ved siden af den store søjlehal er der mange rum, siger han, hvoriblandt det hellige bibliotek, som har en indskrift, der lyder “Sjælens Lægeværksted”.⁶ I 1965 nærlæste Philippe Derchain Diodors tekst og kom til den kon-

klusion, at det “Livets Hus” der beskrives af Diodor, lå i templets nord-østlige hjørne i en af de bygninger af soltørrede mursten, der stadig står, altså i det diametralt modsatte hjørne af, hvor Leblanc fandt spor af skriverskolen fra 19. dynasti.⁷

Der har siden 1989 eksisteret en forening til bevarelse af Ramesseum: Association pour la sauvegarde du Ramesseum. Den udgiver hvert år tidsskriftet *Memnonia* (så tyk som en hel bog), hvor udgravningen af “Livets Hus” utvivlsomt vil blive publiceret.

Rapport om fundet

<http://www2.cnrs.fr/presse/journal/3436.htm>

Noter

- 1 Centre National de Recherche Scientifique, det franske nationale forskningsråd.
- 2 W. K. Simpson, *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven og London 2003, s.431-441.
- 3 *Lexikon der Ägyptologie*, III, kol. 383-4.
- 4 W. Spiegelberg, *Hieratic ostraka & papyri found by J. E. Quibell in the Ramesseum*, 1895-6, London 1898.
- 5 For et resumé om Livets Hus se *Lexikon der Ägyptologie* III, 1979, kol. 954-7 med fyldigere litteraturhenvisninger.
- 6 *Diodorus of Sicily* (Loeb ed.), Bog I.49.3. Diodor fortolker Ramesseum som en grav, men det står der ikke hos Hekataeus.
- 7 ‘Le tombeau d’Osymandyas et la maison de la vie à Thèbes’, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften Göttingen* 8, 1965, s.165-171.

Boganmeldelse

Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.)

Fokus på Amarna. Akhenaton og Nefertitis univers

med kapitler af Tine Bagh, Bo Dahl Hermansen, Paul John Frandsen, Mette Gregersen, Annette Lerstrup, Lise Manniche, Rune Nyord og Kim Ryholt
Tidsskriftet Sfinx 2009
303 s., 122 fig., 299 kr

Papyrus' læsere behøver næppe nogen introduktion til denne bogs emne: Amarna-tiden. Og dog – nogle få hovedpunkter vil måske være på sin plads:

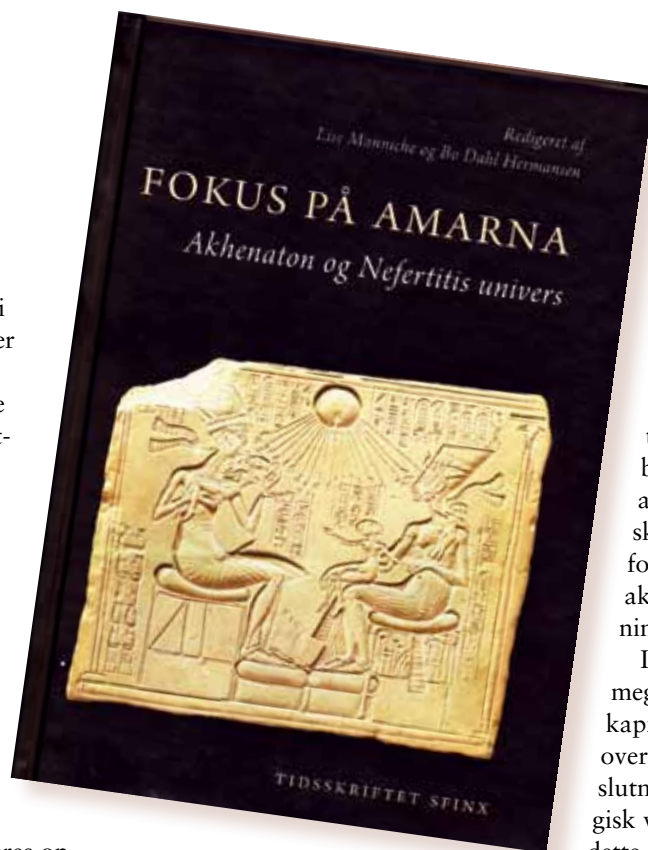
Vi er i den rigeste og mest glamourøse epoke i det gamle Ægyptens historie, omkring 1350 f.Kr. Efter Amenhotpe III's død bliver hans ældste overlevende søn kronet til konge, den fjerde i rækken af 18. dynastis Amenhotper. Han er en stor personlighed, der hurtigt udvikler sig til en af verdenshistoriens mest markante skikkelser. Midt i polyteismens højborg gennemtvinger han verdens første monoteisme, der kaster vrage på næsten alt, hvad ægypterne ellers holdt helligt. Han retter et særligt hårdt slag mod den thebanske Amon, og til ære for sin nyvalgte

enegud, solskiven Aton, ændrer han sit navn til Akhenaton, "Den der er nyttig for Aton". Aton-kapeller rejser sig hastigt som nabo til Amons gamle templer i Theben, men snart anlægger kongen en helt ny hovedstad, el-Amarna, med templer, paladser, huse og grave, alt til ære for Aton. En ny radikal billedstil indføres, og kunstværker i verdensklasse opstår.

Det ene usædvanlige initiativ afløser det andet, indtil noget – vi ved ikke hvad – går galt og sætter alt i stå. Byggeprojekter bliver efterladt ufærdige, og et dybt mørke sænker sig over kongens senere regeringsår, hvor sære og helt usædvanlige begivenheder udspiller sig ved Amarna-hoffet, uden at vi rigtig ved hvorfor: Dronningen, Nefertiti, optræder under flere forskellige navne som kongens medregent. Sidehustruen Kija fjernes fra det offentlige billedprogram, og gengivelser af hende omarbejdes, så at de i stedet forestiller kongens ældste datter, Meritaton. Endnu mere overraskende er det dog, at Nefertiti som medregent tilsyneladende tager prinsesse Meritaton som "hustru", givetvis en formalitet, der var nødvendig for at varetage bestemte kulturelle funktioner over for Aton.

Familien i Amarna. To prinsesser ved fødderne af deres forældre. Vægmaleri fra el-Amarna, nu i Ashmolean Museum, Oxford.

Efter Akhenatons død i hans 17. regeringsår følger endnu en utrolig affære. Ankhesenamon, den unge enke efter en af hans kortlevede efterfølgere, Tutankhamon, trygler hittiternes konge om at sende en prins, som hun kan gifte sig med og gøre til konge i Ægypten. Sagen ender resultatløst, og efter få år vender Ægypten igen tilbage til sine gamle traditioner. Amon og de øvrige guder tages til nåde og genindsættes i deres oprindelige værdighed. Akhenatons monoteistiske revolution – den ca. 20-årige Amarna-periode – er slået fejl og forbandes af eftertiden. Kongens monumenter bliver udsat for systematisk destruktion, og hele den “skændige” historie forbigås i tavshed af senere slægter.

Hele dette fantastiske eventyr beretter *Fokus på Amarna* i elleve særdeles velskrevne kapitler, hvor historien, religionen, kunsten, byen el-Amarna og mange andre emner bliver fremstillet brilliant og klart. Man må beundre den kolossale viden og den metodiske baggrund, der gør disse kapitler til spændende og indholdsrig læsning. Bogen er en skatkiste for både læg og lærer: læsere, der ikke kender historien på forhånd, kan ikke ønske sig en bedre og klarere indføring i dette utroligt fascinerende emne, og fagfolk kan fryde sig over fortællingen og de mange nye forskningsresultater, der lykkeligvis har fået plads i fremstillingen. I modsætning til megen anden Amarna-litteratur bygger bogen på veldokumenterede kilder og reelle fakta, og alt er ledsaget af noter med fyldestgørende kildehenvisninger, så man selv kan gå videre på egen hånd.

Bogen er skrevet af danske forskere, hvoraf flere jævnligt kommer til orde i Papyrus’ spalter, og dette tidsskrifts læsere vil genkende den gode stil: her bliver akademisk grundmateriale, der ellers i vidustrækning er forbeholdt en snæver kreds af fag-

folk, gjort forståeligt for en bred læzerskare uden andre forudsætninger end en seriøs interesse for emnet. I bogen får læseren lov til at se fagmanden over skulderen og komme på forkant med den helt aktuelle Amarna-forskning.

I indledningen ligger – meget pædagogisk – et kapitel, der skaber oversigt over hele bogens stof, og i slutningen – også pædagogisk velanbragt på netop dette sted – findes et kapitel, der på et højt filosofisk ni-

veau introducerer den tyske ægyptolog og kulturhistoriker Jan Assmanns teorier om Amarna-tidens mulige eftervirkninger. Her diskuteres det blandt andet, om den antimonoteisme, der opstod efter Akhenaton og senere i Ægyptens historie lagde den jødiskmonoteistiske kultur for had, er forfaderen til den europæiske antisemitisme. Kapitlet bevæger sig også dristigt ind i et andet eksplosivt emne: Er det i virkeligheden de monoteistiske religioners intolerance over for andre “sandheder” end deres egen, der i en voldelig udgave står fadder til terrorismen? Bogen ser Amarna-tiden både i det korte og det meget lange perspektiv.

Som det er fremgået ovenfor, er denne bog usædvanligt vellykket, en lærdommens og fornøjelsens kilde, som ingen med interesse for det gamle Ægypten må snyde sig selv for. Her får man den rene vare serveret på et sølvfad, det kan næppe gøres bedre. Tillykke til de dygtige danske ægyptologer og arkæologer, der har frembragt dette fine værk. Det gør dansk ægyptologi stor ære, at dens forskerne ikke lukker sig inde i elfenbenstårne, men rundhåndet deler ud af deres store viden. Og tillykke til redaktionen og forlaget, der har skabt en fornem ramme om helheden.

Mogens Jørgensen

FUND & FORSKNING

Skibsrekonstruktion

En 20 meter lang rekonstruktion af et faraonisk skib har set dagens lys. Skibet er bygget af fransk fyr, der er meget lig det cedertræ, som ægypterne benyttede til deres store søgående fartøjer; desuden har man benyttet gamle arbejds-metoder. Skibets udformning bygger dels på de gamle kunstneriske gengivelser, dels på de fund af søgående skibe, der er gjort ved udgravninger af Mersa Gawasis ved Rødehavet (under R. Fat-towich og K. Bard). Forskningsholdet, der byggede skibet, er ledet af C. Ward.

Skibets "deplacement" (vægten af den mængde vand et skib fortrænger) er på 30 tons, og det kan rumme en last på omkring 17 tons. Det kan skyde en fart på fem knob med ballast, men uden last.

Formålet med at bygge og sejle skibet var at undersøge oldtidens teknologi. Skibet blev sejlet fra Safaga til Marsa Alam i det Røde Hav, og det viste sig at være overraskende let at styre for styrmanden. Rejsen tog seks dage, fordi der skulle filmes undervejs og skaffes diverse tilladelser. Så lang tid har det sikkert ikke taget i oldtiden.

Projektet er primært sponsoreret af Sombrero and Company, ejet af Valerie Abita, der har instrueret dokumentationen af bygningen af skibet og sejladsen. 'Nile Currents', *Kmt* 20/1, 2009, s.5. (AL)

Hierakonpolis HK6

Noget af det, der gør nekropolis HK6 i Hierakonpolis interessant, er de mange forskellige dyrebegravelser. Indtil nu er der fundet mere end 70 begravede dyr.

Gravene var ofte ødelagte og skeletterne ikke altid komplette. Dyrene inkluderer de almindelige husdyr så som hund, kvæg, får og ged; men det der gør HK6 speciel er, at antallet af vilde dyr gør det til en veritabel lille zoo. Indtil videre drejer det sig om anubisbavian (mindst 8 individer), flodhest (2), elefant (2), vildæsel (2), urokse (1), koantilope (1) og sumpkat (1).

I 2008-sæsonen fandt man, i forbindelse med videre udforskning ved muren B7 NØ for grav 23, uventet tre nye, urørte dyrebegravelser. Den første var en ung bavian, der lå på højre side med ansigtet mod nord i en ikke ret dyb grav. Kraniet var delvis smuldret på grund af indsigende vand, og man kunne derfor ikke artsbestemme om det var en anubis- eller hamadryas-bavian, men da de øvrige bavianer fundet i HK6 er anubis, er det sandsynligt, at det drejer sig om denne eksotiske bavian fra mere sydlige egne af Nildalen. Bedømt ud fra knogler og tænder er det et dyr på ca. tre år (de kan blive 20-30 i det fri). Skelettet viser et sundt og frisk dyr, der ikke synes at have lidt af sygdomme eller brækkede lemmer, som kunne tyde på et langt og urart fangenskab – hvilket står i kontrast til de anubis-bavianer, der blev fundet i grav 12, hvor dyrene havde helede frakturer især på hænder og fødder (se *Nekhen News* 14, s.8).

Kun en meter væk dukkede et andet kranium op tæt på overfladen. Denne gang var det en hund. Det drejede sig her om en 1,4 m lang ikke ret dyb grav, der viste sig at indeholde i alt ni komplette hundeskeletter. To var hanner, og bortset fra en gammel hund var de alle

unge og raske dyr. Ud fra knoglebygningen har de ikke været meget forskellige fra de omstrejfende hunde, vi ser i de ægyptiske landsbyer i dag. Der er ingen tegn på, hvordan hundene er døde.

Ikke langt fra hundegraven fandt man endnu en dyregrav. I en næsten cirkulær grube på ca. 50 cm i diameter lå to voksne katte og fire killinger. Der findes tre forskellige kattearter i Ægypten, men det er ikke altid let at identificere dem, og en nærmere undersøgelse af knoglerne er i gang for at identificere denne gruppe af katte.

Begravelser af katte og bavianer er enestående for HK6, mens hundebegravelser ofte forekommer i prædynastiske gravpladser. I de fleste andre gravpladser er dyrene (hund, får eller gazelle) begravet sammen med mennesker, formentlig som selskabsdyr. Massebegravelser af dyr synes at være et elitefænomen med en helt anden betydning. Måske kan Hierakonpolis give svaret. Ser man på fordelingen af de forskellige fund af dyrebegravelser, giver det et mønster. De nye begravelse af en bavian, hunde og katte i det nordøstlige hjørne af HK6 modsvares af begravelserne i det sydøstlige hjørne (v. grav 12) med syv bavianer, en kat og en flodhesteunge. Mod nordvest indeholdt grav 28 en voksen hund og et får. Det sydvestlige hjørne er endnu ikke undersøgt. Fordelingen af disse dyrebegravelser – uden gravgods eller menneskelige elementer – synes at markere hjørnerne af det område, vi kalder HK6 og således at beskytte dette.

Wim Van Neer og Veerle Linseele, *Nekhen News* 20, 2008, s.12-13. (AL)

Kurbad foran den 1. pylon. Foto LM.

Kurbad i Karnak

I forbindelse med afpudsningen af det grandiose anlæg foran Karnak-templet foretog den ægyptiske antikvitets-tjeneste i slutningen af sidste år udgravninger ved den nordlige fløj af den 1. pylon i Karnak. Her har der i hellenistisk tid ligget et anlæg, der kan fortolkes som et sanatorium: to cirkulære, forsænkede konstruktioner med siddepladser hele vejen rundt, hvor patienter kunne anbringes og komme i kontakt med helligt vand, der blev samlet i tanke ved siden af. Gulvene var lagt i mosaik med rosetter og blå fisk. Anlægget er blevet rekonstrueret og præsenterer sig smukt og overskueligt. Et andet sanatorium, også delvis genopbygget, kan ses ved templet i Dendara. (LM)

Miner med mere i Aswans omegn

E. Floyer rapporterede i 1893 i *Geographical Journal* at have fundet en ptolemæisk topasmine i Wadi Khashab. Stedet blev kaldt Rizek Allah af de lokale beduiner. Stedet viste sig, som J. Harrel fra University of Toledo, Ohio, USA, nylig fandt, at være en velkonstrueret romersk bebyggelse ved en hidtil ukendt vej [mellem Nildalen og Rødehavet AL]. Klippesiderne ovenfor er oversået med arbejdshuller, der dog kun producerede kvartskrystaller.

Nærved – ligeledes i Wadi Khashab – fandt J. Harrel & co. en hidtil ukendt prædynastisk gravplads for okser. Stedet, der blandt de lokale beduiner er kendt som el-Nawatir, er en cirkulær

konstruktion på 20 m i diameter indhegnet af opretstående sten.

I nabowadien – Wadi Mitawit – fandt holdet en hytte og en lille mine for epidot [det er et grønt mineral m. røde pletter, hvis krystaller kan blive op til 40 cm AL]. Der er ikke fundet keramik i området, så alderen er uvis, men måden, hytten er bygget på, antyder førromersk tid. 'Nile Currents', *Kmt* 20/1, 2009, s.7. (AL)

Gården foran den 9. pylon. Foto LM.

Nyt fra gården mellem den 8. og 9. pylon

Skiltet med "Adgang forbudt" ved den 8. pylon i Karnak er nu fjernet, således at man frit kan færdes på området helt hen til den 10. pylon. Gården mellem den 8. og 9. pylon er pt ved at blive endevendt. Charles Van Siclen III har i flere år studeret den oprindelige placering af de bygninger, der forsynede Amenhotpe II med byggematerialer til hans bygning langs gårdens østlige side. Ud over at fremdrage fundamenter af de tidligere bygninger har udgravningerne i den vestlige del af gården afsløret detaljer omkring senere tiders byggeaktiviteter på stedet. I marts drejede det sig om resterne af en romersk villa, formodentlig bygget i forbindelse med den store opgave det var at fjerne obelisker fra templet til senere genbrug i Rom. I et tidligere lag fra 18. dynasti blev der fundet rester af et bageri, hvor der lå mange koniske bageforme af ler.

Der var bekvemt nok en vandleddning direkte fra templet. (Personlig information fra CVS samt omtale af den kommende publikation på det fransk-ægyptiske centers hjemmeside www.cfeetk.cnrs.fr). (LM)

Nefertitis "Ra-skygge" lokaliseret

Jackie Williamson, der arbejder for ARCE, holdt i marts et foredrag i Luxor om sit arbejde i Kom el-Nana i Amarna. Her gav hun et rids over sine tidligere og planlagte aktiviteter. Særligt interessant var fundet af to talatblokke med hieroglyffer, der med stor sandsynlighed viser tegnet for skygge: . Da Nefertitis navn forkommer i samme forbindelse, er det sandsynligt, at blokkene hører til dronningens Ra-skygge. "Ra-skygge" (*šwt R*) er egentlig en betegnelse for solgudens skaberkraft, men det bliver også en metaforisk betegnelse for en bygning, som synes at

have fået speciel eksponering i Amarna-tiden. Det er blevet foreslået, at dette ansvar for gudens potens i en særlig bygning kunne være en erstatning for den position, dronningen havde mistet som Amons gudehustru. Eller med andre ord, set fra solgudens synspunkt var bygningen en kulisse, hvor den nødvendige stimulus kunne finde sted, den der tidligere var blevet varetaget af gudens hustru/gudens hånd. "Disse kapeller ser ud til at have tjent som et sted, hvor de royale kvinder kunne tilbede, hvor de spillede deres rolle i det gensidige møde mellem dem som det kvindelige element og guden som det mandlige – en slags mammisi." (L. Troy, *Patterns of Queenship*, 1986 s.96). Byggeriet af Nefertitis Ra-skygge prioriteres højt i Akhenatens grænsesteler fra år 5, idet den er nummer 3 på kongens liste. Kiyas, senere Meritaton, Ra-skygge er blevet identificeret i den sydlige del af byen (Maru-aton). Dronning Tejes er afbildet på væggen i Huyas grav. (LM)

Gudinden Bastet i
Bubastis. Foto LM.

Velkommen til Bubastis

I byen Zagazig i den sydøstlige del af deltaet lå antikkens Bubastis, kattegudinden Bastets hovedsæde. Hun kan nu modtage besøgende standsmæssigt, for et nyt “visitors’ center” er netop blevet indviet med en lille udstilling og ved udgangen cafeteria og butikker. Den helt store attraktion inden for hegnet er de mange udsmykkede rester af gudindens tempel, der ligger spredt i området. Da medlemmer af DÆS-besøgte stedet i oktober 2008, var man i gang med at bygge podier, som blokkene kan stilles op på for at gøre det hele mere overskueligt. Mest interessent er nok reliefferne fra 22. dynasti med billeder af ceremonierne omkring *sed*-festen. (www.drhawass.com/blog/trip-sharkiya 20. maj 2009). (LM)

Urtebrug

Lægeurter kan indtages på forskellig vis: som røgelse gennem næsen, anvendt udvortes i form af salver, eller indtaget blandet med en pasta eller et fluidum. De medicinske papyri giver mange forskrifter herom. Analyser af indholdet af krukker underbygger dette, men det er stadig småt med den slags laboratorieresultater. Derfor er det umådeligt interessant, når der foreligger nyt. Forskere fra Pennsylvania har netop offentliggjort en undersøgelse af indholdet af to krukker. Den ene stammer fra en grav i Abydos dateret til Nagada IIIa2 (ca. 3150 f.Kr.) og tilhørte ingen anden end kong Skorpion. Graven rummede omkring 700 krukker. Forskerne udvalgte krukke nr. 156. Det blev klart, at den havde indeholdt vin, og at denne vin havde haft tilsætning af harpiks, formodentlig pinje. Tilstedeværelsen af harpiks og krukens omhyggelige forsegling sand-

synliggjorde, at der faktisk var tale om vin og ikke eddike, og at dømme efter nogle druekerner var det en vin fremstillet af vindruer. Prøve nr. 2 kom fra en amfora fra Gebel Adda i Nedrenubien fra 4.-6. årh. e.Kr. af en type, der normalt bruges til vin. Da forskerne tidligere havde testet en del materiale herfra, blev den inddraget som kontrol sammen med resultater fra tidligere analyser af “retsina” fra Amenhotpe III’s palads i Malgata. Forskerholdet koncentrerede sig om at undersøge, om krukken fra Abydos kunne rumme andre tilsætningsstoffer. Svaret var positivt, idet de kunne identificere komponenter, der måtte stamme fra forskellige urter. Prøven fra den nubiske krukke måtte have haft tilsætning af rosmarin. I Abydos-krukken var mulighederne blandt flere andre citronmelisse, koriander, mynte, salvie og timian.

Ud over de kemiske og medicinskhistoriske konsekvenser af disse resultater

Det allerhelligste i Abu Simbel. Foto LM.

er det umådeligt interessant, at dette urtebryg var af en sådan betydning, at det blev inkluderet i kongeligt gravudstyr. Det var næppe af kulinariske hensyn alene. Kong Skorpion har medbragt et veludstyret medicinskab på sin evige rejse. (P.E. McGovern, A. Mirzoian og G.R. Hall, 'Ancient Egyptian herbal wines', *Proceedings of the National Academy of Sciences* vol. 16, no. 18, 5. maj 2009, s.7361-6.) (LM)

Solstråler i Abu Simbel

Det er vist snart almindelig kendt, at der er to datoer, hvor man IKKE skal besøge Abu Simbel, hvis man er interesseret i at se på templerne med arkæologiske briller på: 21. april og 21. oktober, hvor det store New Age cirkus er igang for at se "solens første stråler" falde på statuerne i templets allerhelligste. Det er ikke klart, hvem der først fandt på disse to datoer. Der er to hensyn at tage: til de historiske begivenheder, der kunne gøre dette til mærkedage, og til de astronomiske forhold, der ville berettige at vælge netop disse tidspunkter. I maj var der en del diskussion om sagen på det udmærkede EEF (Electronic Egyptology Forum). Det blev påpeget, at vi ikke kan præcisere, hvornår Ramesses II ville have overtaget tronen, fejret sin fødselsdag eller holdt sit regeringsjubilæum – alt sammen begivenheder, man kunne tænkes at ville lægge vægt på og, underforstået, til minde om hvilke man ville have ori-

enteret templet. Det blev også påpeget, at der ikke er hold i at parallelisere disse to datoer. Professor Joachim Quack (Heidelberg) skrev: "Problemerne begynder allerede med at fastslå de datoer, hvor solen (med sine første stråler [LM]) rent faktisk skinner ind i sanktuaret: 21. april og 21. oktober er næppe korrekt, det er sågar astronomisk umuligt at begge datoer skulle være korrekte (datoen i april er omkring en måned efter forårsjævndøgn, derfor burde en tilsvarende efterårsdato være en måned inden jævndøgn, ikke efter)." Quack henviser til C. Leitz, *Studien zur altägyptischen Astronomie*, Wiesbaden 1989, s.70-3 og mener, at de to mest sandsynlige datoer for det astronomiske fænomen ville være 22. februar og 20. oktober. Der er ikke noget, der tyder på, at ægypterne selv har markeret disse datoer (se N. Grimal i *Bulletin d'information archéologique* 4 (Jan. 1991), s.7). (LM)

Statuen i British Museum. Foto LM.

Horemhebstatue identificeret

Siden 1839 har der i skulpturgalleriet i British Museum stået en anonym dobbeltstatue af en mand og en kvinde. Ud fra klædedragten stammer de fra Nye Rige sandsynligvis fra gravpladsen i Sakkara. René van Walsem, der arbejder med den hollandske ekspedition der, havde mistanke om, at et håndfragment fundet i Horemhebs grav i 1976 ville passe, hvor det netop mangler i statuen i London. I februar i år blev der lavet en afstøbning af fragmentet, og der er nu ingen tvivl om, at det hører til. Dermed er der god grund til at tro,

at statuen forestiller Horemheb og hans hustru. (Statuen har stadig ingen indskrifter, og håndfragmentet kunne have flyttet sig, men sandsynligheden er i hvert fald blevet større [LM]). Maarten Raven fra Museum van Oudheden i Leiden foreslår derfor, at de meget lignende anonyme statuer i museet der, gengivet i utallige kunstbøger, også oprindeligt kunne stamme fra Horemhebs grav. (www.saqqara.nl/news/mision-digging-diary/2009-digging-diaries/2009-02-06) (LM)

Rachael Dann. Foto LM.

Frederik Hagen. Foto LM.

To nyansættelser på CNI

I foråret forelå der hele to nye ansættelser på CNI. Frederik Hagen overtog Paul John Frandsens stilling som lektor i ægyptologi, og Rachael Dann fik et genoprettet adjunktur i nærorientalsk arkæologi med særligt henblik på ægyptologi. Det er godt nyt for faget, og vi glæder os til at se dem aktivt involveret i DÆS. Norske Frederik er uddannet i Cambridge, og Rachael kommer fra universitetsbyen Durham i Nord-england.

The Heritage of Egypt

Et nyt blad har set dagens lys i Ægypten: *The Heritage of Egypt*, udgivet af Al-Hadara Publishing i Cairo, der allerede har udgivet flere bøger med ægyptiske temaer på engelsk. Redaktør er Amgad Rifai. Det første nummer kom i begyndelsen af 2008, og det sidste fra maj i år er vol. 2 nr. 2. Bladet er fint trykt og har artikler, de fleste på engelsk og enkelte på arabisk, af ægyptologer fra forskellige lande. Dette er på samme tid bladets styrke og dets svaghed. Artiklerne bliver trykt som de modtages af forlaget. Den faglige kvalitet er svingende, men som regel i orden. Der er dog endnu i mange tilfælde problemer med det engelske sprog. Al begyndelse er svær, og *Papyrus'* redaktør er bevidst om, hvor lang tid det tager at arbejde sig frem til et blads profil. Projektet bør opmuntres, for de økonomiske ressourcer er tydeligvis til stede (de betaler honorar for artiklerne!), redaktøren er umådeligt entusiastisk, og det er let at se, at bladet har stort potentiale. Majnummeret rummer bl.a. en artikel af Lise Manniche om "Evig ungdom" og en anden om de eksperimenter, der pt foregår på det ægyptologiske center i Armenien under Christian Tundjian de Vartavan med at genskabe ægyptiske pigmenter og fernis – de håber at kunne genoplive kunsten at fabricere en ægyptisk sarkofag. (LM)

MUSEER

Museumsopdatering

Farouk Hosni, den ægyptiske kulturminister, har i et nyligt interview anslået en revideret dato for åbningen af de to store, planlagte museer i Cairo: GEM (Grand Egyptian Museum) og Museet for ægyptisk civilisation. Begge begivenheder skulle nu finde sted i år 2012. (*Al-Ahram Hebdo*, no. 759, 25. – 31 marts 2009).

Det græsk-romerske museum i Alexandria forventes åbnet om 1½ år efter en gennemgribende restaurering. <http://www.drhawass.com/blog/turin-and-seville>, dateret 1. juni 2009. (LM)

Det koptiske museum

er for nylig genåbnet efter en gennemgribende restaurering af både bygninger og genstande. Begge fløje af bygningen er nu tilgængelige med rummene malet i pastelfarver eller i rød og gul okker. Det passer smukt til de hvide marmorgulve i stueetagen og trægulvene på

første sal. De udskårne trælofter og mushrabiya-vinduer synes også at have fået en støveklud. Der er udmærkede skilte og plancher på arabisk, engelsk og fransk hele vejen igennem.

Et helt rum er helliget "arven fra Ægypten", nærmere bestemt gravsteler med faraoniske motiver som f.eks. *ankh*-tegn. Arkitekturelementerne fra Apa Jeremias-klostret i Sakkara præsenterer sig smukt, og fra nicherne ser de gamle helgener på os med deres store, koptiske øjne, klare og nyrensedede, 1400 år efter at de først blev malet. Flere kapitæler fra klostret er sat op i en åben gård. Resterne af Sankt Apollo-klostret i Bawit har stadig sit eget rum. En af vægstumperne viser et faraonisk-inspireret tema: en stor tegning af en kat, der synes at modtage tre mus i audiens. En vitrine rummer et overraskende fund af nyere dato: en lerkrukke, der blev gravet frem i Det Hvide Kloster i 1987, fuld af byzantin-

Postkort fra det koptiske museum.

ske guldmønter fra det 7. årh. Umm el-Barigat i Fayum (af kendere af CNIs papyrussamling bedre kendt som Teb-tynis) har leveret et fascinerende vægmaleri (11. årh.) af Adam og Eva før og efter syndefaldet. Inden de fik brug for de to figenblade, var de begge lige så kønsløse som den berømte kolos af Nefertiti i Cairo-museet!

Tekstilerne er restaureret og sat på nyt baggrundsstof, og to blade fra et Nag Hammadi-codex er udstillet blandt manuskripterne. Ikonerne præsenterer sig utroligt smukt. I et separat rum ved udgangen er endelig udstillet inventar fra nogle af kirkerne i nabolaget.

Der er fotoforbud i museet, men til gengæld foreligger der et nyt (2007) katalog af Gawdat Gabra og Marianne Eaton-Krauss. Museet er en perle og rigeligt de 50LE værd, som billetten koster. Metro til døren (Mar Girgis) fra Tahrir Square koster 1LE. (LM)

DET SÆRE HJØRNE

Nyt fra musebekæmpningsfronten i Nekhen

I *Papyrus* 27/1, 2007 bragte jeg den sørgelige meddelelse om den berømte musefænger Belly Boys bortgang. Siden ankom parret Pushkin og Lolita for at overtage opgaven med at holde udgravningshuset musefrit (for denne oplysning takker jeg en af vore trofaste læsere). Da disse to var indvandrere og åbenbart ikke lod sig integrere, måtte man snart finde nye rekrutter til musepatruljen. Og det fandt man på en højt overraskende måde.

Da en af vagterne gik sin runde en tidlig morgen i november, opdagede han et hul gravet af skattejægere. Det er ikke ualmindeligt – derfor vagterne. Denne gang havde røverne dog efterladt noget brugbart, for da vagten undersøgte hullet, fandt han en sød lille kattekilling bundet til en mursten!

Som historien er blevet fortalt, var det meningen at killingen skulle vogte stedets *djinn*, indtil røveren kunne vende tilbage og få opfyldt sine ønsker af ham. Denne smarte killing havde åbenbart aftalt sine helt egne ønsker med *djinnen* – noget i stil med:

- Jeg vil bo i det store hus sammen med de fremmede, der vil elske mig.
- Jeg vil spise gourmet kattermad bragt fra den anden ende af verden.
- Jeg vil smækforkæles.

Alt dette gik i opfyldelse. Og så fik han oven i købet en fortryllende veninde ved navn Twiggy, der allerede havde slået sig ned i lejren.

Nekhen News 20, 2008, s.30. (AL)

PAPYRUS

29. årgang nr. 1 2009

Det store grønne
Lise Manniche

Ægyptiske kongenavne
Kim Ryholt

**Småt er godt – ægyptiske
amuletter på Nationalmuseet**
Tine Bagh

**Munken Marina. Om den hellige
Marina fra Bithynien**
Annette Lerstrup

Skriverskolen i Ramesseum
Lise Manniche

Bog anmeldelse
Mogens Jørgensen

